

Република Србија

ЗАВОД ЗА ВРЕДНОВАЊЕ КВАЛИТЕТА ОБРАЗОВАЊА И ВАСПИТАЊА

Грађанско васпитање као обавезни изборни
предмет у основној и средњој школи

Евалуација програма и компетенција наставника

Београд, 2013

САДРЖАЈ

	страна
Увод	5
Методологија евалуативног истраживања	7
I КВАЛИТЕТ ПРОГРАМА ГРАЂАНСКОГ ВАСПИТАЊА ЗА ПРВИ ЦИКЛУС ОСНОВНЕ ШКОЛЕ И КОМПЕТЕНЦИЈЕ УЧИТЕЉА	15
1. Мишљење учитеља о квалитету програма за предмет Грађанско васпитање у првом циклусу основне школе	17
2. Процена компетенција учитеља за остваривање образовања за демократију и грађанско друштво у првом циклусу и потребе за стручним усавршавањем	26
II КВАЛИТЕТ ПРОГРАМА ГРАЂАНСКОГ ВАСПИТАЊА ЗА ДРУГИ ЦИКЛУС ОСНОВНЕ ШКОЛЕ	35
1. Мишљење наставника о квалитету програма за предмет Грађанско васпитање у другом циклусу основне школе	37
2. Мишљење ученика о квалитету програма за предмет Грађанско васпитање у другом циклусу основне школе	43
III КВАЛИТЕТ ПРОГРАМА ГРАЂАНСКОГ ВАСПИТАЊА ЗА СРЕДЊУ ШКОЛУ	45
1. Мишљење наставника о квалитету програма за предмет Грађанско васпитање у средњој школи	47
2. Мишљење ученика о квалитету програма за предмет Грађанско васпитање у средњој школи	53
IV КОМПЕТЕНЦИЈЕ НАСТАВНИКА ГРАЂАНСКОГ ВАСПИТАЊА У ПРЕДМЕТНОЈ НАСТАВИ У ОСНОВНОЈ И СРЕДЊОЈ ШКОЛИ	55
1. Процена компетенција наставника Грађанског васпитања у предметној настави (основна и средња школа) за остваривање образовања за демократију и грађанско друштво и потребе за стручним усавршавањем ...	57
2. Потребна помоћ и подршка у развоју квалитета наставе Грађанског васпитања	65
3. Мишљење ученика о квалитету рада наставника Грађанског васпитања у основној и средњој школи	67
V ДОДАТНИ ЕВАЛУАТИВНИ НАЛАЗИ О КВАЛИТЕТУ ПРЕДМЕТА ГРАЂАНСКО ВАСПИТАЊЕ У ОСНОВНОЈ И СРЕДЊОЈ ШКОЛИ	71
1. Грађанско васпитање у првом циклусу основне школе	73
2. Грађанско васпитање у предметној настави основне и средње школе	79
3. Приказ резултата других евалуативних студија	85
VI СУМАРНИ РЕЗУЛТАТИ ЕВАЛУАЦИЈЕ	91
1. Сумарни налази евалуације за први циклус основне школе	93
2. Сумарни налази евалуације за други циклус основне школе	95
3. Сумарни налази евалуације за средњу школу	98
VII ЗАКЉУЧЦИ И ПРЕПОРУКЕ	101

УВОД

Програмски садржаји који се односе на васпитање за демократију и грађанско друштво уведени су у наставни план и програм за основне и средње школе у Републици Србији школске 2001/2002. године, а остварују се кроз наставни предмет Грађанско васпитање. У почетку је имао статус факултативног предмета, алтернативног предмету Верска настава, а могли су га похађати ученици почетних разреда основне и средње школе. Након тога, законским решењима из 2003, 2004. и 2009. године и пратећим подзаконским актима, добија различите статусе – изборни, обавезни изборни, који се бира за циклус, и обавезни изборни који се бира за сваку школску годину. Данас је назив предмета Грађанско васпитање и има статус обавезног изборног предмета који се бира за сваку школску годину.

Увођење предмета Грађанско васпитање у основне и средње школе, у циљу припреме младих за активно учешће у животу демократски уређеног друштва, био је одговор на потребе нашег социокултурног, друштвеног и историјског контекста. Основ за увођење и даљи развој Грађанског васпитања представљала је и препорука Савета Европе о образовању за активно учешће у демократском друштву, усвојена 2002. године. Ова препорука настала је као одговор на пораст неповерења у демократске институције у Европи, пораст расизма, нетрпељивост према мањинама, па и агресивног национализма, што је за последицу имало продубљивање конфликта или пасивизацију грађана. Овај предмет уведен је са претпоставком и очекивањем да образовање за демократско друштво може допринети демократизацији, толеранцији и промовисању вредности које воде ка интеркултуралном дијалогу и солидарности, развоју демократских ставова и одговорном и ангажованом животу деце и младих у савременом грађанском друштву.

Реч је о предмету који је, према садржајима и методама рада са ученицима, другачије конципиран од осталих наставних предмета у нашим основним и средњим школама. Увођење овог предмета представљало је у неку руку увод за нове захтеве који се постављају пред наставнике у погледу приступа рада, планирања, реализације, вредновања резултата учења и степена аутономије у доношењу одлука о избору садржаја учења на часу. За реализацију програма предмета Грађанско васпитање предвиђен је један час недељно, што на годишњем нивоу износи до 36 часова, у зависности од разреда. Ученици се не оцењују бројчаним оценама, али се не може рећи да се примењује описно оцењивање које има формативни карактер. Критеријуми за оцењивање су редовно похађање наставе, заинтересованост и активно укључивање у процес наставе.

Теоријске основе предмета Грађанско васпитање своје утемељење имају у интеракционистичкој теорији психичког развоја, по којој је социјална интеракција основни конструктивни чинилац развоја ученика. Сазнање се одвија кроз игру, где нема

готових решења и исправних одговора, а акценат је на процесу откривања и сазнавања, а не на исходу.

Након дванаест година реализације овог предмета, на системском нивоу је идентификована потреба за ревизијом и унапређивањем наставних програма и конципирањем нових обука за наставнике. Евалуативно истраживање са циљем да се испитају квалитет наставних програма и компетенције наставника, Министарство просвете, науке и технолошког развоја поверило је Заводу за вредновање квалитета образовања и васпитања.

Комплетан поступак евалуације, која је имала за предмет квалитет наставних програма на свим нивоима учења и компетенције наставника за успешно остваривање програмских циљева и захтева, спровела је Радна група за евалуацију обавезних изборних предмета, чији је рад координирао Центар за вредновање и истраживања у Заводу за вредновање квалитета образовања и васпитања. Радну групу чинили су представници секција наставника грађанског васпитања за основне и средње школе, представници Завода за унапређивање образовања и васпитања и представници Завода за вредновање квалитета образовања и васпитања.

Очекује се да резултати ове евалуативне студије буду основа за унапређивање наставних програма предмета Грађанско васпитање у основној и средњој школи и основа за осмишљавање програма стручног усавршавања за наставнике који остварују овај предмет и пружања додатне стручне подршке која ће бити у функцији осигурања квалитета предмета Грађанско васпитање.

У овом извештају приказани су и коментарисани резултати евалуације у односу на постављене предмете истраживања – квалитет наставних програма и компетенције наставника. Посебно поглавље посвећено је додатним евалуативним налазима који употпуњују слику о постојећем стању, а могу помоћи у изналажењу бољих системских и организационих решења која ће бити у функцији квалитета наставе Грађанског васпитања. На основу ових резултата утврђени су закључци и препоруке за Министарство просвете, науке и технолошког развоја, као наручиоца евалуације. У развоју методолошког оквира за евалуацију коришћене су доступне истраживачке студије које су проучавале квалитет овог изборног предмета у односу на различите аспекте. У посебном поглављу приказани су главни налази изабраних студија са циљем да се допринесе комплетирању података од значаја за доношење одлука на системском нивоу.

Потребно је напоменути да су у фази израде радне верзије овог извештаја (мај 2013) резултати евалуације достављени Заводу за унапређивање образовања и васпитања за потребе припреме додатне обуке за наставнике Грађанског васпитања. Тада је донета, према нашем мишљењу, исправна одлука да се у конципирању обуке искористе евалуативни налази, иако извештај још није био завршен.

МЕТОДОЛОШКИ ОКВИР ЕВАЛУАТИВНОГ ИСТРАЖИВАЊА

Предмет евалуације

Министарство просвете, науке и технолошког развоја упутило је допис Заводу за вредновање квалитета образовања и васпитања (бр. 611–00–01945/2012–06), у коме је наведено да се од Завода очекује „спровођење евалуације реализације наставе обавезних изборних предмета у образовном систему Србије“, јер је „потребно системско унапређивање програма оба предмета и повећање компетенција наставника“. У складу са захтевом, утврђена су два предмета евалуације:

- квалитет наставних програма за предмет Грађанско васпитање у свим разредима у основној и средњој школи и
- компетенције наставника који реализују предмет Грађанско васпитање на три нивоа образовања – први циклус у основној школи (разредна настава), други циклус у основној школи (предметна настава) и средња школа (предметна настава).

Сврха евалуације је унапређивање наставних програма предмета Грађанско васпитање у основној и средњој школи и развој компетенција наставника који остварују овај предмет.

Циљ евалуације је да се утврде потребе за унапређивањем наставних програма изборног предмета Грађанско васпитање за све разреде у основној и средњој школи и да се утврде потребе за даљим стручним усавршавањем и развојем компетенција наставника који овај предмет остварују у основним и средњим школама. На основу резултата евалуације очекују се ревизије наставних програма и осмишљавање стручне подршке/обука за наставнике овог предмета.

Задаци евалуације

Радна група је на основу циља истраживања утврдила основне и додатне задатке овог евалуативног истраживања:

Главни задаци:

1. Испитати мишљење и процене наставника који остварују наставу предмета Грађанско васпитање о квалитету наставних програма за све разреде основне и средње школе и о потребама за њиховим унапређивањем.

2. Испитати врсту и ниво развијености стручних капацитета наставника који остварују предмет Грађанско васпитање у основној и средњој школи и утврдити њихове потребе за даљим усавршавањем и осигурањем квалитета рада.
3. Испитати мишљење ученика основне и средње школе који похађају наставу Грађанског васпитања о квалитету програма и квалитету наставе.

Додатни задаци:

4. Испитати како наставници који остварују наставу Грађанског васпитања доживљавају овај предмет и како опажају своју улогу у обезбеђивању квалитета овог предмета.
5. Испитати ставове наставника који остварују предмет Грађанско васпитање у основним и средњим школама о добитима изучавања овог предмета и његовог значаја за образовање и васпитање.
6. Испитати ставове наставника који остварују предмет Грађанско васпитање у основним и средњим школама о адекватности постојећег модела реализације овог изборног предмета (позиција предмета, фонд часова и број година изучавања).
7. Испитати ставове наставника који остварују предмет Грађанско васпитање у основним и средњим школама о приоритетима и кључним питањима за унапређивање наставе овог предмета.
8. Испитати процене наставника који остварују предмет Грађанско васпитање у основним и средњим школама о условима за остваривање програма.

Методолошки оквир за евалуацију и главне евалуативне активности

У складу са сврхом, предметом и циљем евалуативног истраживања, радна група је имала задатак да:

- дефинише циљеве, задатке и очекиване исходе евалуације;
- утврди циљне групе и узорак испитаника који ће бити обухваћени евалуативним истраживањем;
- утврди квалитативне и квантитативне методе и поступке за прикупљање релевантних, поузданих и објективних података о предностима и недостацима постојећих наставних програма грађанског васпитања у основним и средњим школама;
- утврди квалитативне и квантитативне методе и поступке за прикупљање релевантних, поузданих и објективних података о постојећим компетенцијама наставника који остварују наставу овог предмета у основним и средњим школама и за идентификовање њихових потреба за даљим професионалним развојем;

- осмисли структуру и садржај радионица и истраживачких инструмената посебно конструисаних за потребе ове евалуације;
- утврди начине и динамику спровођења евалуативног истраживања на терену (анкете, дискусионе групе и др.);
- спроведе истраживање на терену;
- утврди начин систематизовања и селекције добијених података који ће бити саставни део евалуативног извештаја;
- утврди начин обраде и приказивања резултата;
- напише извештај о резултатима евалуације.

Евалуативно истраживање спроведено је кроз следеће фазе:

1. упознавање са специфичностима контекста у коме се реализује овај предмет у основним и средњим школама у Србији и циљевима и садржајима наставних програма за 12 (8+4) разреда;
2. остваривање евалуативних активности на основу утврђеног методолошког оквира;
3. анализа и тумачење резултата испитивања на нивоу истраживачких задатака и циљних група испитаника;
4. припрема евалуативног извештаја.

Свака наведена активност подразумевала је осмишљавање, структурирање, организацију и реализовање специфичних активности за које су били задужени запослени у Центру за вредновање и истраживања из Завода за вредновање квалитета образовања и васпитања и чланови радне групе. Анализирана су сва важећа законска и подзаконска акта којима се регулишу главна питања реализације овог предмета, прикупљени су и анализирани наставни програми Грађанског васпитања за све разреде основне и средње школе, прикупљени су подаци о постојећим обукама и анализирани су доступне истраживачке студије о Грађанском васпитању.

Узорак испитаника у евалуацији

Узорак у овом истраживању чинило је 539 учитеља (разредна настава), 94 наставника у другом циклусу основне школе (предметна настава), 62 наставника у средњој школи, 209 ученика из основне школе и 120 ученика из средње школе.

Испитивани су **учитељи** (83,5% жена и 16,5% мушкараца) из 9 градова Србије: Пожаревац – 16,9%, Београд – 16,5%, Нови Сад – 12,4%, Јагодина – 11,1%, Врање – 10,8%, С. Паланка – 9,5%, Крушевац – 7,8%, Лесковац – 7,6% и Крагујевац – 7,4%.

Две трећине ових испитаника има више од 15 година стажа у образовању, што значи да се ради о искусним учитељима. Када је у питању искуство у остваривању наставе Грађанског васпитања, око 60% учитеља има више од 5 година искуства, а 27% ове

послове остварује у трајању од једне до четири године, што значи да се могу сматрати компетентним учесницима у истраживању.

Наставници који остварују наставу Грађанског васпитања у другом циклусу основне школе долазе из шест градова (Шабац – 21,3%, Ниш – 20,2%, Лесковац – 17%, Крушевац – 16%, Београд – 16% и Чачак – 9,6%). Међу њима је 80,9% жена. Према укупним годинама стажа и годинама искуства у остваривању овог предмета, може се закључити да се ради о испитаницима који имају довољно информација и искуства, што их препоручује за учешће у истраживању.

Наставници који остварују наставу Грађанског васпитања у средњој школи (гимназији и стручној школи) долазе из истих шест градова као и наставници из основних школа. Међутим, број испитаника у односу на градове је нешто другачији, што се може видети из следећих података – Ниш (29%), Београд (24,2%), Лесковац (19,4%), Шабац (12,9%), Крушевац (11,3%) и Чачак (3,2%).

Узорак наставника има одлике и пригодног и намерног узорка. Пригодност се огледа у избору испитаника из групе учитеља који су били доступни током реализације Зимских сусрета учитеља широм Србије. Већа варијабилност обезбеђена је избором испитаника из различитих региона и места различитог степена развијености. Због природе истраживања било је важно да се обезбеде испитаници – „експерти“, који се могу сматрати референтним саговорницима. Због тога су истраживањем обухваћени и наставници које су због резултата рада у овом наставном предмету препоручиле њихове колеге или секције наставника.

У истраживање је укључен значајно већи број учитеља, јер је у систему њихов број значајно већи од броја наставника који у предметној настави остварују наставу Грађанског васпитања. Треба имати у виду чињеницу да су готово сви учитељи и наставници овог предмета, а да у основним и средњим школама у предметној настави раде највише до четири наставника Грађанског васпитања са пуним фондом часова, у зависности броја одељења у школи.

Од укупно 209 **ученика из основне школе**, половина је из Београда, а остали ученици, у готово једнаком броју долазе из Бачке Паланке, Суботице, Крагујевца, Јагодине и Владичиног Хана. На позив Завода, који је упућен већини школа у Србији, школе из ових градова су прихватиле учешће у истраживању, а водило се рачуна и о обухвату различитих региона Србије. Девојчица је било нешто више (57%), а испитаници похађају разреде од трећег до осмог. Осим тога, ови испитаници се разликују и у погледу година похађања наставе Грађанског васпитања. **Ученици средње школе** су из четири града из различитих региона Србије и, као и ученици основних школа, разликују се по узрасту и годинама похађања овог предмета.

Детаљан приказ структуре узорка дат је у Прилогу 1.

Истраживачке методе, технике и инструменти

Методе која су примењене у истраживању су:

- дескриптивно-аналитичка метода, са доминацијом квалитативног приступа у анализи података и
- квантитативна метода.

Примењене истраживачке технике су: дискусионе групе (радионица), анкетирање и анализа протокола за процену квалитета наставе грађанског васпитања.

Опис инструмената¹

Упитник за наставнике – садржи питања за индивидуалну примену која се односе на квалитет наставног предмета у целини, место и улогу предмета у развоју ученика, праћење и вредновање напредовања ученика, статус предмета, квалитет искустава и процеса у коме се одвија настава, квалитет постојећих обука за наставнике, процену услова за реализацију предмета и др. Анкета је анонимна и у њој преовлађују питања затвореног типа са више понуђених одговора, али садржи и одређен број питања у којима се поред кратког одговора тражи и образложење одговора и/или се пружа могућност да испитаник сам напише свој став, односно одговор (ако није понуђен).

Скала процене за наставнике садржи ставке/тврдње у односу на које су испитаници индивидуално вршили самопроцену степена развијености својих компетенција за низ активности које остварују као наставници предмета Грађанско васпитање. Описи који представљају операционализацију три компетенције развио је стручни тим у оквиру пројекта за осигурање квалитета образовања за демократију и грађанско друштво. За сваки опис компетенције испитаници су могли да изаберу један од следећих одговора: *1 – Треба ми много помоћи, 2 – Треба ми помоћи, 3 – Компетентан сам и 4 – Веома сам компетентан*. Као и упитник, и скала процене је била анонимна.

Упитник за ученике садржи питања о квалитету програма и наставе предмета Грађанско васпитање, а ученици су имали и могућност да дају предлоге за њихово унапређивање. Такође, садржи и ставке у односу на које су ученици изражавали став о најважнијим аспектима наставе Грађанског васпитања. Облик питања и формулације прилагођени су узрасту ученика.

Образац за унос и анализу података добијених на дискусионим групама (радионицама) припремљен је за анализу појединачних програма Грађанског васпитања према утврђеним критеријумима, уз јасне и детаљне инструкције и упутства за рад и унос података. Радионичарски приступ омогућио је да се, поред анкете и скале процене, створи простор и прилика за дискусију и размену мишљења између колега

¹ Упитници и скале процене приложени су уз извештај.

који предају овај предмет у различитим школама и местима, а уношени су следећи продукти дискусија:

- Појединачне оцене за сваку тему у оквиру сваког програма за 12 разреда према следећим критеријумима: примереност теме узрасту, занимљивост за ученике, адекватност садржаја у односу на тему и важност теме за постизање прописаних очекиваних циљева предмета. Испитаници су сваку тему у односу на критеријум оцењивали на скали од 1 до 4.
- Образложење оцена тема које су процењене као најбоље и као најлошије у односу на критеријуме.
- Предлози за другачији распоред тема у односу на разред.
- Конкретне препоруке за унапређивање наставних програма за сваки разред појединачно.

Образац за опсервацију часова Грађанског васпитања – користи се у пројекту спољашњег вредновања рада школа. У току 2013. године тимови спољашњих евалуатора вредновали су одређени број часова Грађанског васпитања у основној и средњој школи, а резултате су, за потребе овог истраживања, учинили доступним Заводу за вредновање квалитета образовања и васпитања.

Спровођење истраживања

Током фебруара 2013. године, реализовано је 20 радионица са учитељима у девет градова широм Србије. Ове радионице реализоване су на Зимским сусретима учитеља уз организациону подршку Савеза учитеља Републике Србије. Током марта 2013. године, реализовано је шест радионица за наставнике Грађанског васпитања у другом циклусу основне школе и у средњој школи – у пет регионалних центара за професионални развој запослених у образовању и у ЗВКОВ-у.

Начин приказивања резултата евалуације

Резултати евалуативног истраживања приказани су посебно за три циклуса образовања – први циклус основне школе, други циклус основне школе и за средњу школу. Према циљевима истраживања, прво су приказани резултати вредновања квалитета програма Грађанског васпитања за сваки разред, а затим резултати процене компетенција наставника и потреба за стручним усавршавањем. Додатни евалуативни налази, такође значајни за доносиоце одлука, приказани су у посебним поглављима у односу на циклус. Дате су препоруке за целину система образовања за демократију и грађанско друштво, али и конкретни предлози за одређене елементе или нивое система, у односу на одређене аспекте процене.

Овај начин приказивања резултата процењен је као најпогоднији у односу на сврху и циљеве евалуације. Будући да се садржајима наставних програма и стручним

усавршавањем наставника баве посебне организационе јединице у Заводу за унапређивање образовања и васпитања, резултати процене програма и процене компетенција приказани су у посебним целинама. Целине о квалитету програма за сваки узрасни ниво садрже само главне налазе, а сва конкретна запажања, коментари и предлози испитаника приказани су у прилозима. Анализом и разматрањем прилога највише ће се бавити стручњаци за наставни програм, уколико се донесе одлука да се резултати евалуације употребе за ревизију програма.

Што се тиче додатних евалуативних налаза, они су такође груписани у посебну целину, јер се односе на концептуална и организациона решења на системском нивоу, што је у надлежности Министарства просвете, науке и технолошког развоја. Намера аутора Извештаја била је да сва отворена питања, изазове и предлоге прикажу обједињено ради лакшег и свеобухватнијег сагледавања резултата истраживања.

I

КВАЛИТЕТ ПРОГРАМА ГРАЂАНСКОГ ВАСПИТАЊА ЗА ПРВИ ЦИКЛУС ОСНОВНЕ ШКОЛЕ И КОМПЕТЕНЦИЈЕ УЧИТЕЉА

1. Мишљење учитеља о квалитету програма за предмет Грађанско васпитање у првом циклусу основне школе

У овом поглављу представљени су евалуативни налази који се односе на квалитет наставних програма за предмет Грађанско васпитање за први циклус основне школе. Квалитет ових програма процењивали су учитељи као главни реализатори. Резултати испитивања представљени су за сваки од четири разреда у односу на критеријуме и показатеље квалитета који су наведени у поглављу о методологији евалуације, али и у односу на целину програма предмета. У оквиру 20 реализованих радионица учитељи (539) су били у прилици да индивидуално и на нивоу малих и великих група дискутују о квалитету програма, проблемима, изазовима и препрекама са којима се суочавају у остваривању, али и да дају конкретне предлоге за унапређивање програма Грађанског васпитања.

Процене учитеља приказане су квантитативно и квалитативно. Коришћењем четворостепене скале процене (од 1 до 4) свака тема у програму процењивана је у односу на четири критеријума: примереност узрасту, занимљивост за ученике, адекватност садржаја у односу на тему и важност теме за остваривање циљева предмета. Квантитативна оцена програма у целини добијена је утврђивањем просечне оцене у односу на све критеријуме.

Квалитативна процена квалитета програма добијена је путем интерактивних активности у малим и великим групама. Испитаници су образлагали своје квантитативне процене, дискутовали о препрекама и проблемима са којима се суочавају у остваривању програма и давали су конкретне предлоге за унапређивање истог.

Додатне процене квалитета програма за циклус у целини добијене су путем одређених питања из анонимне анкете и скале процене за учитеље.

1.1. Мишљење учитеља о квалитету програма за предмет Грађанско васпитање у првом разреду основне школе

У Табели 1 представљене су квантитативно изражене процене квалитета тема у програму првог разреда. Генерално посматрано, може се закључити да велика већина учитеља сматра да су све теме у овом програму примерене узрасту ученика, занимљиве за њих, да садржаји одговарају темама и да су теме важне за постизање очекиваних исхода предмета. На овакав закључак упућују добијени квантитативни показатељи – просечне оцене за сваки од четири критеријума крећу се од 3,41 до 3,75 (максимална могућа оцена је 4). У целини гледано, на истој скали оцена за цео програм у односу на четири критеријума је 3,53.

Према мишљењу испитаника, када се узму у обзир сви критеријуми процене, најбоља је тема *Подстицање групног рада, договарања и сарадње* (3,91). Испитаници сматрају да

она омогућава да се на примерен начин подстиче развој свести о идентитету и самопоштовање, да помаже да се ученици уклопе у школску средину и да уоче важност размене у групи. С друге стране, највише примедби има на тему *Подстицање и оспособљавање за активну партиципацију у животу школе* (3,22), а образлаже се тим да није у потпуности применљива и да одређене активности нису примерене узрасту ученика првог разреда.

Табела 1 – Квантитативне процене квалитета програма Грађанског васпитања за први разред основне школе

Тема	Примереност теме узрасту	Занимљивост за ученике	Адекватност садржаја у односу на тему	Важност теме за постизање прописаних очекиваних циљева предмета	Просек
1. Олакшавање процеса адаптације на школску средину и подстицање социјалне интеграције	3,53	3,05	3,21	3,67	3,37
2. Подстицање развоја сазнања о себи, о сопственим осећањима и потребама, свести о личном идентитету и особености, самопоштовање и самопоуздање	3,58	3,79	3,74	3,67	3,70
3. Изражавање и комуникација осећања; проширивање знања и умења за решавање индивидуалних проблема, учење техника за превладавање непријатних емоционалних стања	3,16	3,32	3,47	3,76	3,43
4. Подстицање групног рада, договарања и сарадње	3,84	3,95	3,84	4,00	3,91
5. Подстицање социјалног сазнања, разумевања и прихватања међусобних разлика; учење видова самопотврђивања без агресивности и уз уважавање других	3,58	3,53	3,47	3,94	3,63
6. Развијање комуникативне способности, вештина ненасилне комуникације и конструктивног разрешавања сукоба са вршњацима и одраслима, вештина посредовања у вршњачким сукобима	3,21	3,37	3,47	3,76	3,45
7. Подстицање и оспособљавање за активну партиципацију у животу школе	3,00	3,16	3,26	3,47	3,22
Просек у односу на критеријум	3,41	3,45	3,50	3,75	3,53

Учитељи указују и на одређене **проблеме у остваривању програма** Грађанског васпитања у првом разреду. У целини гледано, највећи проблем, односно изазов представљају услови рада у школи, али има и проблема који се везују за узраст ученика. Све наведене препреке приказане су у Прилогу 2 – Табела 1 и требало би их

размотрити приликом уређивања одређених системских питања. Евидентно је, међутим, да се највећи број њих може превазићи индивидуалним ангажовањем учитеља и унапређивањем дидактичко-методичких знања и вештина, а не изменама програмских садржаја.

Препоруке за унапређивање програма Грађанског васпитања за први разред основне школе односе се на програмске садржаје, али и на организационо-техничке услове рада (детаљан приказ видети у Прилогу 2 – Табела 2). Учитељи се залажу за следеће: адаптирати садржаје за мала и комбинована одељења, увести активности у којима ће ученици решавати конкретне проблеме, обезбедити адекватније материјале, повећати фонд часова, обезбедити повољније техничке и просторне услове за рад и створити услове за остваривање предмета у ваншколском простору и кроз повезивање више група ученика.

Због непримерености теме узрасту, на 10 од 20 дискусионих група предложено је да се најлошије оцењена тема *Подстицање и оспособљавање за активну партиципацију у животу школе* остварује у неком наредном разреду. На шест дискусионих група исто се предлаже и за тему *Изражавање и комуникација осећања; проширивање знања и умења за решавање индивидуалних проблема, учење техника за превладавање непријатних емоционалних стања*, јер учитељи сматрају да су садржаји апстрактни и да ученици на њих реагују веома неуједначено.

1.2. Мишљење учитеља о квалитету програма Грађанског васпитања за други разред основне школе

Резултати процена квалитета тема и програма у целини приказани су у Табели 2. У односу на појединачне критеријуме, може се рећи да учитељи сматрају да су теме квалитетне (оцењене су у распону од 3,32 до 3,74). Указује се на одређене проблеме у вези са примереношћу тема узрасту ученика другог разреда (оцене за овај критеријум крећу се од 3,00 до 3,58). Просечна оцена програма за други разред, у целини, према свим аспектима процене износи 3,48, тако да се може закључити да су учитељи задовољни квалитетом програма. Када се погледају оцене на нивоу тема, уочавају се сличне вредности за најбоље процењене теме (од 3,59 до 3,68), док је најнижу оцену добила тема *Оспособљавање ученика да упознају и уважавају дечја права и да буду способни да активно учествују у њиховом остваривању* (3,19). Учитељи сматрају да ученици имају проблема са разумевањем ове теме и да је потребно прилагођавање садржаја.

Табела 2 – Квантитативне процене квалитета програма Грађанског васпитања за други разред основне школе

Тема	Примереност узрасту	Занимљивост за ученике	Адекватност садржаја у односу на тему	Важност теме за постицање прописаних очекиваних циљева предмета	Просек
1. Подстицање групног рада, договарања и сарадње са вршњацима и одраслима	3,42	3,05	3,16	3,53	3,29
2. Подстицање развоја самосвести, самопоштовања и уважавања других	3,58	3,63	3,63	3,89	3,68
3. Оспособљавање ученика да препознају и разумеју сопствена осећања и потребе и њихову међусобну повезаност и да штите и остварују своје потребе на начин који не угрожава друге	3,00	3,58	3,53	3,84	3,49
4. Развијање комуникативне способности, невербалне и вербалне комуникације, вештина ненасилне комуникације	3,37	3,42	3,68	3,89	3,59
5. Оспособљавање ученика за примену вештина ненасилне комуникације у решавању сукоба и вршњачком посредовању	3,42	3,42	3,63	3,89	3,59
6. Оспособљавање ученика да упознају непосредно друштвено окружење и сопствено место у њему и да активно доприносе развоју школе по мери детета	3,05	3,16	3,42	3,58	3,30
7. Оспособљавање ученика да упознају и уважавају деčја права и да буду способни да активно учествују у њиховом остваривању	3,11	2,89	3,37	3,37	3,19
8. Развијање и неговање основних људских вредности	3,58	3,53	3,63	3,89	3,66
Просек у односу на критеријум	3,32	3,34	3,51	3,74	3,48

Учитељи су указали на **препреке и проблеме** са којима се суочавају при реализацији програма Грађанског васпитања за други разред (видети Прилог 3 – Табелу 1). Према наведеном може се закључити да учитељи имају проблеме у вези са разумевањем психичког развоја ученика и разумевањем емоција које испољавају осмогодишњаци. Чини се да учитељима недостају знања и вештине за припремање и развој климе у којој ће ученици слободно износити своја мишљења и осећања. Такође се може закључити да се учитељи задржавају углавном на констатацији проблема и да је мало искустава у њиховом превазилажењу. Такође, указују и на одређене организационо-техничке проблеме у школи, али се они не могу повезати са квалитетом програма за овај узраст ученика.

Предлози за унапређивање програма Грађанског васпитања за други разред основне школе односе се углавном на промену начина рада у оквиру тема, а учитељи се залажу за више игровних активности и драматизацију и изражавање ученика уз употребу различитог дидактичког материјала. Такође, указују на потребу обезбеђивања додатних садржаја и литературе, чиме би се допринело обogaћивању активности. Конкретни предлози добијени на дискусионим групама приказани су у Прилогу 3 – Табела 2.

На пет од 20 дискусионих група указује се на потребу разматрања да се најлошије оцењене теме *Оспособљавање ученика да упознају и уважавају дечја права и да буду способни да активно учествују у њиховом остваривању* и *Оспособљавање ученика да препознају и разумеју сопствена осећања и потребе, и њихову међусобну повезаност и да штите и остварују своје потребе на начин који не угрожава друге* изучавају у старијим разредима, јер сматрају да ученици овог узраста нису у могућности да разумеју појмове потреба и права, својих и туђих.

1.3. Мишљење учитеља о квалитету програма Грађанског васпитања за трећи разред основне школе

Просечна оцена која се односи на програм у целини, према свим аспектима процене, износи 3,68, што значи да је, према мишљењу учитеља, овај програм квалитетан. Подаци у Табели 3 показују да су, према појединачним критеријумима, оцене високе и уједначене (у распону од 3,58 до 3,78), док је нешто већи распон оцена на нивоу тема (од 3,35 до 3,86). Само две теме имају оцене мање од 3,50 – уводна тема: *Подстицање групног рада договарања и сарадње са вршњацима и одраслима* и тема: *Развијање моралног расуђивања*. Према образложењима учитеља, овај програм садржи интересантне радионице које омогућавају развој квалитетног дијалога, да је сценарио добро структуриран, садржаји примерени узрасту и да имају васпитни утицај посебно у односу на школске обавезе и поштовање правила.

Међутим, учитељи указују и на одређене **проблеме и препреке у реализацији** овог програма, који су представљени у Прилогу 4 – Табела 1. Углавном се ради о проблемима који могу бити последица недостатка специфичних знања и вештина за интерактиван рад са ученицима и недовољне спремности за изналажење нових дидактичко-методичких решења.

Табела 3 – Квантитативне процене квалитета програма Грађанског васпитања за трећи разред основне школе

Тема	Примереност теме узрасту	Занимљивост за ученике	Адекватност садржаја у односу на тему	Важност теме за постизање прописаних очекиваних циљева предмета	Просек
1. Подстицање групног рада, договарања и сарадње са вршњацима и одраслима	3,72	3,22	3,22	3,44	3,40
2. Уважавање различитости и особености; уочавање и превазилажење стереотипа везаних за пол, узраст, изглед, понашање, порекло	3,89	3,83	3,67	3,83	3,81
3. Пријатељство и моралне дилеме у вези са тим; развијање појма пријатељства и моралног расуђивања (крађа, лаж)	3,83	3,89	3,72	3,94	3,85
4. Појединац и заједница; правила која регулишу живот у заједници; права и одговорности; договарање	3,56	3,44	3,61	3,89	3,63
5. Заштита од насиља: ненасилно решавање сукоба	3,94	3,67	3,83	3,94	3,85
6. Развијање моралног расуђивања	3,28	3,22	3,33	3,56	3,35
7. Развијање еколошке свести; брига о животињама и биљкама	3,89	3,78	3,94	3,83	3,86
Просек у односу на критеријум	3,73	3,58	3,62	3,78	3,68

Учитељи су дали и **препоруке** које би, према њиховом мишљењу, допринеле унапређивању програма Грађанског васпитања за трећи разред (Прилог 4 – Табела 2). Већи број препорука је у директној вези са обимом садржаја и предвиђеним фондом часова за поједине теме. Када је у питању тема о моралном расуђивању, учитељи сматрају да ученицима ова тема није интересантна због апстрактности појмова моралног расуђивања и моралних вредности. На шест од 20 радионица предложено је да се ова тема искључи из првог, а да се изучава у другом циклусу основне школе, управо због комплексности садржаја.

1.4. Мишљење учитеља о квалитету програма Грађанског васпитања за четврти разред основне школе

Добијени резултати анализе квалитета програма, изражени квантитативно, показују да је просечна оцена квалитета за целокупан програм 3,61, на нивоу тема оцене су у распону од 3,43 до 3,85, што говори о томе да учитељи сматрају да је програм квалитетан (Табела 4).

Табела 4 – Квантитативне процене квалитета програма Грађанско васпитање за четврти разред основне школе

Тема	Примереност теме узрасту	Занимљивост за ученике	Адекватност садржаја у односу на тему	Важност теме за постизање прописаних очекиваних циљева предмета	Просек
1. Подстицање групног рада, договарања и сарадње са вршњацима и одраслима	3,61	3,11	3,28	3,72	3,43
2. Дечја права су универзална, једнака за све	3,89	3,89	3,78	3,83	3,85
3. Заједно стварамо демократску атмосферу у нашем разреду, школи	3,61	3,56	3,56	3,89	3,66
4. Живим демократију, демократска акција	3,28	3,33	3,56	3,72	3,47
5. Људско биће је део целог света, развијање еколошке свести	3,83	3,44	3,44	3,83	3,64
Просек у односу на критеријум	3,64	3,47	3,52	3,80	3,61

Испитаници, као и у претходним разредима, указују на извесне мањкавости уводне теме, која је важна, али би се могла побољшати тако да постане занимљивија ученицима (3,11) и садржајнија (3,28). Према оценама које се односе на тему *Живим демократију, демократска акција*, указује се на примереност узрасту (3,28), а са тим и на занимљивост за ученике (3,33). На 10 до 20 радионица учитељи су истакли да наведена тема захтева примереније активности за ученике, јер постоји проблем са аргументацијом ставова ученика и разумевањем права и обавеза. За оцене осталих тема дају се образложења у прилог садржајима, за које се наводи да су интересантни и да корелирају са осталим предметима, а да предвиђене активности доприносе развоју демократске атмосфере у групи.

Одговори наставника када је реч о **изазовима и проблемима** са којима се суочавају при реализацији програма у последњем разреду првог циклуса основне школе представљени су у Прилогу 5 – Табела 1. Њихово разматрање може помоћи у проналажењу решења за побољшање квалитета програма. Према наведеном може се закључити да наставници имају примедбе на захтеве програма за овај разред, али и да постоје проблеми са разумевањем психичког развоја ученика. Приметан је став учитеља да деца и одрасли функционишу на исти или веома сличан начин и да од деце треба очекивати исто као и од одраслих, због чега се бројна питања и доживљавају као проблем у раду.

Према **предлозима за унапређивање програма** Грађанског васпитања за четврти разред основне школе (Прилог 5 – Табела 2), може се закључити да нису потребне веће

интервенције у постојећем програму и да се садржаји процењују као веома важни и предлажу се за укључивање у програме одељењских заједница. Највећи број предлога односи се на шири контекст у коме се остварује предмет, унапређивање комуникације и развој вештина учитеља.

Препоруке наставника из којих се може јасније сагледати шири контекст у коме се остварује овај наставни предмет у четвртог разреда: програм је погодан за интеграцију са другим предметима; потребно је користити средства савремене комуникације и осмислити сајт или отворити Facebook страницу за Грађанско васпитање која би служила за комуникацију, коментарисање тема, решавање проблема и подстицање ученика на размену мишљења; поједине теме треба ставити у часове одељењске заједнице и тако би сви ученици учествовали у решавању проблема који је важан за цело одељење; потребно је осавремењивање наставе кроз наставна средства, као што су краткометражни документарни или анимирани филмови за одређену тему, као и практикум за ученике.

1.5. Сумарне процене учитеља о квалитету програма предмета Грађанско васпитање за први циклус основног образовања и васпитања

У делу упитника који се односио на сумарне процене квалитета програма за први циклус, учитељи су изражавали свој став у односу на тврдње које су се односиле на различите елементе и аспекте програма. Добијени резултати приказани су у Табели 5. Посебно су означене категорије одговора (сива поља) у којима се налази највећи проценат испитаника, да би се лакше уочило већинско мишљење учитеља.

Табела 5 – Сумарна процена квалитета програма Грађанског васпитања за први циклус

Тврдње	%				
	Уопште се не слажем	Углавном се не слажем	Углавном се слажем	У потпуности се слажем	Без одговора
Програми ГВ су занимљиви за ученике.	0,9	8,3	59,0	29,1	2,6
Програми ГВ су инспиративни за учитеље.	3,2	14,1	56,2	22,8	3,7
Захтеви који се постављају пред ученике у настави ГВ нису примерени њиховим могућностима.	13,2	40,4	39,7	3,9	2,8
Оно што ученици нижих разреда уче у оквиру ГВ подстиче развој њихове личности.	0,4	7,6	55,5	34,9	1,7
Оно што ученици нижих разреда уче у оквиру ГВ представља добру основу за одговоран и ангажован живот ученика у савременом друштву.	0,2	10,4	55,5	32,5	1,5
Циљеви предмета ГВ су јасни и разумљиви.	1,7	11,9	57,7	26,3	2,4

На пет од шест тврдњи велика већина испитаника налази се у категоријама одговора *углавном се слажем* и *у потпуности се слажем*. Захтеви који се постављају пред ученике готово да су поделили испитанике – нешто више од половине сматра да су примерени (13,2% се у потпуности слаже), а остали сматрају да нису примерени. Ако бисмо овај налаз повезали са наставним радом, то значи да сваки други учитељ има проблеме да оствари захтеве програма, а према анализама појединачних разреда, они указују углавном на комплексност, а не на потребу снижавања захтева према ученицима. У овом истраживању пажња није била фокусирана на наставну праксу у Грађанском васпитању, али би било интересантно утврдити шта се дешава у ситуацијама када постоји проблем са захтевима програма. Да ли се тада прибегава решењу да се одређени садржаји искључују из програма, што није предвиђено или се садржаји самоиницијативно мењају или адаптирају, што се може довести у питање?

Ради боље прегледности резултата, а спајањем расподеле одговора у категоријама *уопште се не слажем* и *углавном се не слажем* и у категоријама *углавном се слажем* и *у потпуности се слажем*, у две категорије (позитивне и негативне процене), може се закључити да постоји висока сагласност учитеља о квалитету програма Грађанског васпитања за први циклус основне школе, јер:

- око 90% испитаника сматра да су програми овог обавезног изборног предмета занимљиви ученицима и око 80% сматра да су инспиративни за учитеље;
- око 90% учитеља сматра да оно што ученици нижих разреда уче у оквиру предмета подстиче развој њихове личности и представља добру основу за одговоран и ангажован живот ученика у савременом друштву. Овакав налаз показује да се, према мишљењу велике већине учитеља, циљеви овог предмета остварују;
- 84% учитеља прописане циљеве овог предмета у првом циклусу основног образовања процењује као јасне и разумљиве.

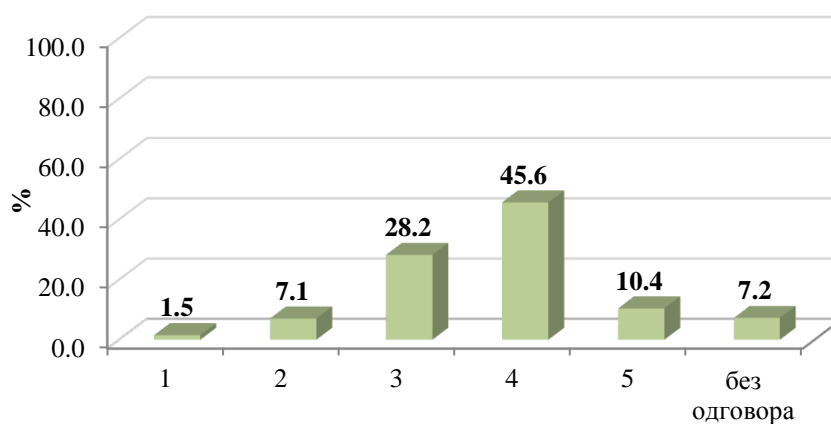
Ови евалуативни налази у сагласности су са резултатима који су добијени анализом наставних програма различитих разреда, што говори о доследности испитаника и даје већу вредност резултатима. Евидентно је да учитељи имају конкретне примедбе на квалитет сва четири програма у првом циклусу, што се одразило и на њихове ставове. Највећи проценат испитаника опредељује се за категорију одговора *углавном се слажем*, што говори о томе да сматрају да предмет има значајну образовно-васпитну вредност, али да постоји простор за унапређивање квалитета програма.

2. Процена компетенција учитеља за остваривање образовања за демократију и грађанско друштво у првом циклусу и потребе за стручним усавршавањем

У овом поглављу представљени су евалуативни налази који се односе на процену компетенција учитеља и њихових потреба за даљим стручним усавршавањем за квалитетно остваривање наставе Грађанског васпитања у првом циклусу. У првом делу представљени су резултати самопроцене компетенција, а затим налази који се односе на обуке у којима су учитељи учествовали и потребе учитеља за даљим обукама и подршком која је потребна да би знања и вештине изразили у пуном обиму.

2.1. Самопроцена компетентности за остваривање програма за образовање за демократију и грађанско друштво

На скали процене од 1 до 5, где је 1 најнижа, а 5 највиша оцена, учитељи су процењивали своју стручност за квалитетну реализацију програма предмета Грађанско васпитање. Резултати самопроцене представљени су на *Графикону 1*.

Графикон 1. Самопроцена учитеља о стручности за реализацију Грађанског васпитања

Дакле, сваки други учитељ сматра да за свој рад у настави Грађанског васпитања заслужује највише оцене (4 или 5), при чему је само 10,4% у потпуности задовољно својим радом. У овој групи већина је оних који сматрају да добро раде, али да ипак имају одређене потребе за стручним усавршавањем (45,6%). Једна трећина испитаника сматра да њихов рад не заслужује највише оцене. У тумачењу овог резултата потребно је имати у виду чињеницу да нису сви учитељи имали потребну обуку за остваривање новог предмета.

С друге стране, ако се узме у обзир чињеница да се учитељи, због базичног образовања које имају, сматрају најспремнијим за примену дидактичко-методичких решења која су одлика предмета Грађанско васпитање, добијене самооцене делују упозоравајуће.

2.2. Самопроцена учитеља о развијености компетенција за образовање за демократију и грађанско друштво (ОДГД)²

Додатни подаци о развијености компетенција за ОДГД добијени су на основу скале процене, која је садржала 29 описа понашања наставника Грађанског васпитања. Ови описи представљају операционализацију три компетенције, а резултати самопроцене приказивани су на два нивоа – ниво описа понашања и ниво компетенције, при чему је једна од компетенција конкретизована на три поткомпетенције. За сваки опис понашања испитаници су се одређивали за једну од четири категорије: *треба ми много помоћи, треба ми помоћи, компетентан сам и веома сам компетентан.*

У Прилогу 6 приказани су резултати самопроцене на нивоу описа понашања. Према расподели одговора, може се закључити да већина наставника себе види на десној страни скале (у категоријама оних који су компетентни или веома компетентни). Међутим, за одређене описе понашања, више од 20% учитеља налази се у категорији оних који сматрају да им је потребна помоћ у следећем:

- разумевању сврхе ОДГД у друштвеном и школском окружењу – 29,8%
- разумевању концепта, основних принципа и вредности ОДГД – 25,9%
- разумевању сложености појмова и садржаја ОДГД и неопходности интердисциплинарног и проблемског приступа за њихово разумевање – 31,7%
- познавању социјалне, политичке, културне и економске димензије демократског грађанства – 27%
- покретању активности из области ОДГД у којима ученици могу активно да партиципирају (настава, пројекти, сарадња са локалном заједницом, ученички парламент) – 42,4%
- обезбеђивању услова у настави за разматрање осетљивих и контроверзних друштвених тема – 32,1%
- праћењу актуелних дешавања и нове литературе у области ОДГД и ГВ – 38,9%
- похађању семинара за стручно усавршавање у области ОДГД и ГВ – 47,1%.

У целини гледано, постоји несигурност учитеља у компетенцијама које се односе на разумевање природе и сврхе ОДГД и разумевање одређених садржаја ове тематике,

² Компетенције које се користе у овом истраживању настале су као резултат рада у пројекту чији је носилац било Удружење за развој грађанског васпитања и образовања за демократију, 2010. године. Компетенције су посредством Министарства просвете, науке и технолошког развоја достављене Заводу за унапређивање образовања и васпитања и коришћене у развоју обука за наставнике Грађанског васпитања током 2012. и 2013. године.

што може бити последица утицаја више различитих фактора, а пре свега студијских програма на учитељским факултетима и неприпремљености за остваривање наставе новог предмета, који се одликује специфичностима у погледу садржаја и начина рада.

За потребе приказивања резултата самопроцене за ниво компетенција, представљене категорије одговора изражене су квантитативно, на скали од 1 до 4, што је омогућило израчунавање просечних вредности за сваку компетенцију. Добијене вредности приказане су у Табели 6.

Табела 6 – Самопроцена учитеља у односу на компетенције за ОДГД и ГВ

Компетенције наставника ГВ		N	AS
<i>Кључна компетенција 1</i>	Наставник разуме природу и сврху ОДГД и ГВ.	530	3,00
<i>Кључна компетенција 2</i>	Наставник поседује знања, вештине, ставове и понашање потребно за постизање исхода ГВ.	530	2,90
<i>Кључна компетенција 2а</i>	Разуме садржаје ОДГД и предмета ГВ.	529	2,90
<i>Кључна компетенција 2б</i>	Педагошко-методички је оспособљен да планира, организује, реализује, прати и вреднује наставу ГВ.	529	3,01
<i>Кључна компетенција 2в</i>	Професионално се развија у области ОДГД.	514	2,79
<i>Кључна компетенција 3</i>	Утиче на етос школе промовишући принципе и вредности ОДГД.	514	3,17

N – број испитаника, AS – просечна вредност

Може се закључити да највећи број учитеља сматра да имају развијене компетенције (вредности су око 3, а максимална могућа је 4), али се најмање осећају сигурним у професионалном развијању у области ОДГД (2,79). Према осталим вредностима, може се видети да учитељи сматрају да својим радом и понашањем утичу на етос школе, промоцију принципа и вредности ОДГД, али да још увек има простора за унапређивање ове компетенције.

О својим компетенцијама за наставу Грађанског васпитања учитељи су се изјашњавали и путем анонимне анкете, према којој 71,7% њих сматра да им знања и вештине које су стекли у оквиру иницијалног образовања омогућавају да стручно остварују наставу овог предмета, што није у супротности са претходно приказаним резултатима. Међутим, недоследност у самопроцењивању уочава се у резултату који говори да преко 80% испитаника сматра да јесу компетентни за успешну реализацију овог предмета, иако се током студија нису припремали за остваривање садржаја који се односе на образовање за демократију и грађанско друштво.

Ако се узме у обзир неискуство наших наставника у самопроцењивању рада и тежња да се на сопствени рад углавном гледа позитивно, према резултатима самопроцене компетенција учитеља треба имати одређену резерву. С друге стране, сваки овај налаз захтева пажљиву и свеобухватну анализу да би доносиоци одлука могли да предложе и реализују мере за унапређивање потребних компетенција учитеља.

2.3. Компетенције које учитељи сматрају најважнијим за квалитетну наставу Грађанског васпитања

На питање *Шта је, према Вашем мишљењу, важно да наставник Грађанског васпитања зна, уме, може, разуме и подржава да би својим радом омогућио остваривање циљева и исхода ГВ?*, учитељи су дали одговоре на основу којих су идентификоване компетенције које су, према њиховом мишљењу, најважније за осигурање квалитета наставе овог предмета.

Са становишта евалуације, функција овог питања била је да се испита да ли постоји уважавање извесних специфичности овог предмета у односу на друге предмете у оквиру разредне наставе. Искуства са сваке од 20 радионица показала су да је учесницима било тешко да индивидуално одговоре на ово питање, што је веома индикативно, као и то да им је била потребна додатна подршка водитеља у формулисању одговора. Коментарисали су да нису о томе размишљали или да је реч о компетенцијама које се подразумевају и да су оне исте као и за све остале предмете. Да би се осигурала што свеобухватнија листа пожељних особина наставника, до њих се дошло кроз дискусије на нивоу малих група испитаника. Сви одговори су категорисани према садржају и приказани у Табели 7, а комплетна листа особина које су утврдили учитељи је у Прилогу 7.

Табела 7 – Мишљење учитеља о пожељним особинама за наставника Грађанског васпитања

Шта одликује квалитетног наставника ГВ?	f
Особине личности	55
Посебне вештине	31
Вредности и ставови	22
Посебна знања	19
Укупно	127

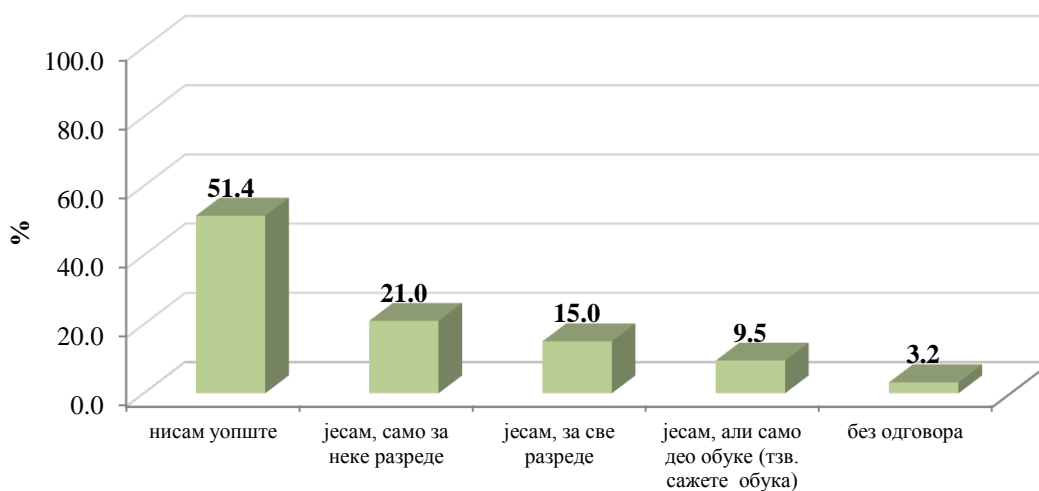
f – број дискусионих група које наводе одређене особине

Дакле, према фреквенцијама одговора у категоријама може се закључити да највећи број учесника радионица сматра да су за квалитетну реализацију предмета Грађанско васпитање најважније одговарајуће особине личности наставника, а најчешће су наводили креативност и толерантност. Од посебних вештина најчешће су наводили вештине комуникације и аниматорске вештине, од вредности и ставова – доследност у понашању, а од посебних знања – психолошка и дидактичко-методичка знања.

Приметно је да се добијена листа особина може односити и на све друге наставнике у систему, без обзира на предмет који предају. У комплетној листи особина готово да се не препознају захтеви који су специфични за образовање за демократију и грађанско друштво. Због тога не изненађују високи проценти учитеља који се осећају несигурним у специфичним знањима која се односе на разумевање природе и сврхе ОДГД и ГВ и у разумевању одређених садржаја ове тематике. Када су били у ситуацији да утврђују неопходна посебна знања, управо оно што им највише недостаје, нису навели као приоритетно знање.

2.4. Обуке за ostvarивање предмета Грађанско васпитање у првом циклусу – стање и потребе

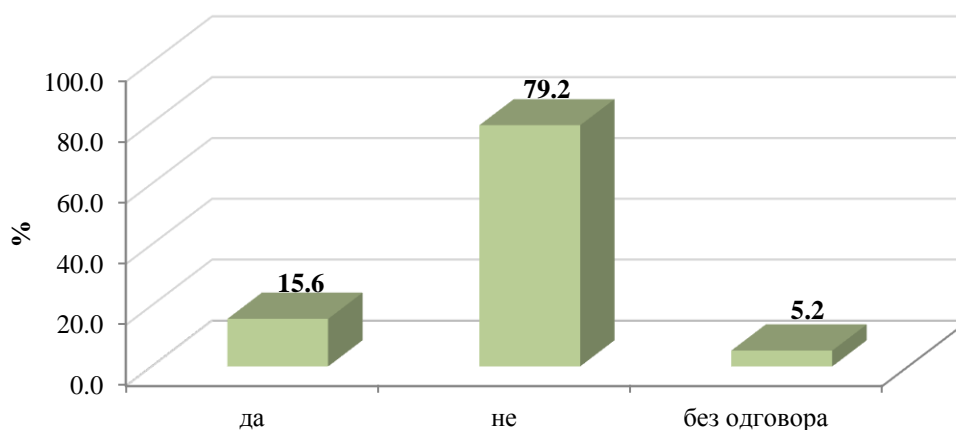
Процент учитеља који су имали обуке за ostvarивање предмета Грађанско васпитање у првом циклусу са статусом обавезних обука, прописаних посебним правилником које доноси министар, приказан је на *Графикону 2*.

Графикон 2. Испитаници који су похађали обавезну обуку за ostvarивање програма ГВ

Дакле, само 15% учитеља похађало је обуку која се односила на програме у сва четири разреда, а додатних 9,5% похађали су ову обуку, али у краћем трајању и са сажетим садржајем (одлуку о скраћивању обуке донело је ресорно министарство). Забрињавајуће делује податак да 51,4% испитаника није похађало обуку, а ostvarују наставу предмета са специфичним циљевима, садржајима и приступом у раду.

Друго питање односило се на похађање различитих додатних обука из каталога акредитованих програма, које испитаници процењују као корисне за наставнике Грађанског васпитања. Расподела одговора испитаника приказана је на *Графикону 3*.

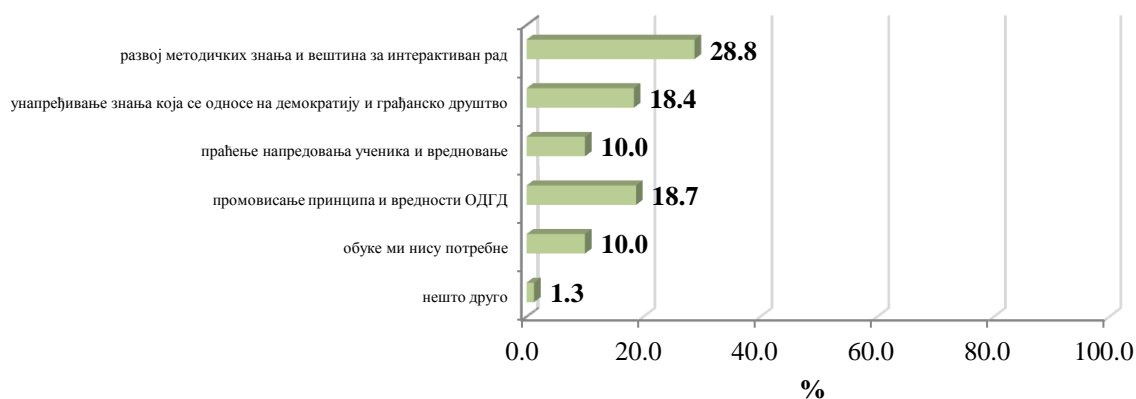
Графикон 3. Испитаници који су похађали додатну обуку за ostvarивање програма ГВ

Добијени резултати показују да више од три четвртине учитеља (79,2%) није похађало додатне обуке. Укупно 15,6% испитаника који су похађали додатне акредитоване обуке опредељивали су се за:

- Развој комуникације – најчешће *Учионица добре воље, Умеће комуникације, Језик жирафа, Чувари осмеха* (35 испитаника);
- Унапређивање наставе – општа питања наставе – најчешће *Активна настава – учење, Кооперативно учење, Читањем и писањем до критичког мишљења* (20 испитаника);
- Унапређивање наставе грађанског васпитања (нису наведени називи обука) – 12 испитаника;
- Радионичарски приступ у раду (нису наведени називи обука) – 8 испитаника;
- Одговорно живљење и здраве стилове живота (нису наведени називи обука) – 5 испитаника.

Имајући у виду да је проценат учитеља који су похађали обавезну обуку за сва четири разреда изузетно низак (15%) и да 79,2% учитеља није било у прилици да похађа додатне обуке из каталога акредитованих програма које су корисне за реализацију овог предмета, може се закључити да је значајна већина у нове активности, које је донео наставни предмет Грађанско васпитање, ушла као неприпремљена, што се сигурно одrazilо на мотивацију, рад и резултате.

Веома значајним евалуативним налазом може се сматрати процена учитеља о томе да су им обуке евидентно потребне, али и то на које компетенције треба да буду усмерене (*Графикон 4*).

Графикон 4. Процене учитеља о тематици потребних обука

Добијени резултати показују да је највећем броју учитеља, у овом тренутку, потребна обука усмерена на развој методичких знања и вештина за интерактиван рад. Након тога, приближно исти број учитеља наводи да имају потребу за обукама које би их оснажиле у погледу промовисања принципа и вредности образовања за демократију и грађанско друштво и које би унапредиле њихова знања у овој области. Свега 10% испитаника сматра да им додатна обука није потребна.

2.5. Подршка за развој компетенција која се очекује од носиоца политике образовања

За сваку од три компетенције за ОДГД учитељи су навели пожељан и потребан вид подршке и помоћи на системском нивоу који је неопходан за унапређивање наставе овог предмета и оснаживање учитеља. О потребној подршци разговарали су на нивоу малих група на радионицама (на 20 радионица било је укупно 80 група). Бројчани подаци дати уз ставке о подршци представљају број група које су дале конкретан предлог, при чему треба имати у виду и то да су групе давале и више од једног предлога.

За **Компетенцију 1** – *Наставник разуме природу и сврху образовања за демократију и грађанско друштво и грађанског васпитања*, испитаници сматрају да им је потребна подршка у следећем:

- понуда и обезбеђивање стручних обука и семинара (43),
- боља понуда и обезбеђивање стручне литературе (24),
- увођење посебног предмета на факултете који ће се бавити сврхом, циљем и садржајем образовања за демократију и грађанско друштво (4).

Дакле, најпре је потребно обезбедити могућности за стручно усавршавање (обуке, семинаре, трибине, округле столове, угледне часове и сл.), а затим и стручну литературу (нове, адекватније и интересантније материјале за рад са децом, уџбенике, приручнике, литературу из области струке, ЦД-ове са примерима добре праксе и сл.). Остали одговори односе се углавном на концептуална и системска питања, а као илустрацију, приказујемо неке од њих:

- *Потребно је да сам образовни систем и друштво у целини постане демократско и да на тај начин омогући појединцу да живи таквим животом.*
- *Потребно је предвидети већи фонд часова.*
- *Потребно је осигурати одговарајући број ученика у групи.*
- *Неопходна је боља селекција наставног кадра који предаје овај предмет.*
- *Требало би променити статус овог предмета тако да постане обавезан предмет.*

За **Компетенцију 2** – *Наставник поседује знања, вештине, ставове и понашање потребне за постизање исхода грађанског васпитања*, испитаници сматрају да им је потребна подршка у следећем:

- обезбедити прилику за стручно усавршавање наставника (31)
- обезбедити стручну литературу, материјал и средства за рад (29)
- осмислити и организовати сарадњу различитих интересних страна (17)
- осавременили радионице и наставне теме (4).

Дакле, када је реч о другој компетенцији, одговори показују да је учитељима потребан исти вид системске подршке, као и кад је реч о развоју прве компетенције. Према мишљењу највећег броја учесника радионица, за развој знања, вештина, ставова и понашања потребних за остваривање исхода овог предмета учитељима је потребан већи број обука, семинара, трибина и округлих столова, а потом и додатна литература, приручници, савремена наставна средства, базе материјала, текстова и примера добре праксе.

За *Компетенцију 3 – Наставник утиче на етос школе промовишући принципе и вредности образовања за демократију и грађанско друштво*, испитаници сматрају да им је потребна подршка у следећем:

- стварање услова да се на школском нивоу промовишу циљеви образовања за демократију и грађанско друштво (23)
- побољшање услова, средстава и материјала за рад (14)
- успостављање квалитетне сарадње са локалном заједницом (9)
- мотивисање наставника путем финансијске подршке (8).

Према мишљењу учесника, потребно је успоставити сарадничке односе на нивоу школске заједнице и осмислити и интензивирати сарадњу са родитељима, директором, педагошко-психолошком службом, наставничким већем. Поред обезбеђивања бољих услова, средстава и материјала за рад, учитељи важним сматрају и подршку и продуктивнију сарадњу са локалном заједницом (организовање хуманитарних акција, медијско промовисање овог предмета како би га околина схватила, сарадња са конкретним представницима локалне заједнице и сл.). Потврду ових ставова налазимо у следећим одговорима:

- *Потребно је утицати на лобирање окружења у смислу бољег прихватања овог предмета зато што га већина негира и не признаје.*
- *Потребна је одбрана од незадовољства цркве поводом увођења овог предмета.*
- *Потребна је вишедимензионална сарадња МПНТР, школа, локалне заједнице и родитеља како научено и усвојени етички принципи не би остали само у оквирима школе.*

2.6. Процена компетенција учитеља/наставника Грађанског васпитања у односу на стандарде квалитета рада школа – област Настава и учење³

Поред података о самопроцени компетенција, у овом истраживању употребљени су и подаци из спољашњег вредновања квалитета рада школа, који се односе на квалитет наставе и учења⁴. Током 2013. године, тимови спољашњих евалуатора посетили су и један број часова Грађанског васпитања у првом циклусу основне школе и проценили

³ Видети Правилник о стандардима квалитета рада образовно-васпитних установа.

⁴ Област Настава и учење садржи седам стандарда квалитета којима се процењују рад наставника, процес, комуникација и резултати рада на часу.

су њихов квалитет у односу на седам стандарда квалитета. Резултати процене приказани су у Табели 8. Због малог броја посећених часова, податке треба посматрати само као илустрацију постојећег стања у настави Грађанског васпитања.

Табела 8 – Квалитет часова Грађанског васпитања у првом циклусу – резултати спољашњег вредновања

Место у коме је школа и разред	Стандарди квалитета наставе и учења ⁵						
	2.1.	2.2.	2.3.	2.4.	2.5.	2.6.	2.7.
Београд, 2. разред	4	4	4	4	4	4	4
Београд, 1. разред	3	2	2	4	3	2	3
Ужице, 3. разред	3	4	4	3	3	2	3
Ниш, 1. разред	4	4	4	4	4	4	4
Ваљево, 2. разред	2	2	3	3	2	2	2
Лесковац, 1. разред	2	2	1	2	1	1	2
Крагујевац, 3. разред	3	2	4	3	2	2	4

Иако је посећен мали број часова Грађанског васпитања у првом циклусу, приказане оцене указују на то да ови часови имају недостатке, посебно у односу на: захтеве индивидуализоване наставе (2.3.), управљање процесом учења (2.5) и праћење напредовања ученика (2.6). Ако се ове оцене упореде са оценама часова других наставних предмета, уочавају се слични или исти недостаци, што значи да учитељи не уважавају у довољној мери специфичности предмета Грађанско васпитање, али и да не користе довољно могућности интерактивног приступа у раду са ученицима, што оквир за вредновање квалитета наставе подржава.

⁵ Оствареност стандарда утврђује се на четири нивоа (од 1 до 4), при чему су нивои 3 и 4 остварен стандард, а нивои 1 и 2 неостварен стандард.

II

КВАЛИТЕТ ПРОГРАМА ГРАЂАНСКОГ ВАСПИТАЊА ЗА ДРУГИ ЦИКЛУС ОСНОВНЕ ШКОЛЕ

1. Мишљење наставника о квалитету програма за предмет Грађанско васпитање у другом циклусу основне школе

У овом поглављу представљени су евалуативни налази који се односе на квалитет наставних програма Грађанског васпитања за други циклус основне школе. Резултати су представљени посебно за сваки од четири разреда (од петог до осмог), а затим и за циклус у целини. Квалитет ових програма процењивали су наставници Грађанског васпитања као главни реализатори програма у другом циклусу основне школе. Резултати процене представљени су у односу на критеријуме и показатеље квалитета који су наведени у поглављу о методологији евалуације, али и у односу на целину програма предмета. У оквиру 6 реализованих радионица, наставници (94) су били у прилици да индивидуално и на нивоу малих и великих група дискутују о квалитету програма, предностима и недостацима, али и да дају конкретне предлоге за унапређивање програма Грађанског васпитања.

Процене наставника приказане су квантитативно и квалитативно. Коришћењем четворостепене скале процене (од 1 до 4) квалитет тема у програму процењиван је у односу на четири критеријума: примереност узрасту, занимљивост за ученике, адекватност садржаја у односу на тему и важност теме за остваривање циљева предмета. Квантитативна оцена програма у целини добијена је утврђивањем просечне оцене у односу на све критеријуме.

Квалитативна процена квалитета програма добијена је путем интерактивних активности у малим и великим групама, где су испитаници, на основу утврђених питања, дискутовали о квалитету тема, њиховим предностима и недостацима, а предлагали су решења за унапређивање истог.

Додатне процене квалитета програма за циклус у целини добијене су путем одређених питања из анонимне анкете и скале процене.

1.1. Мишљење наставника о квалитету програма Грађанско васпитање за пети разред

У Табели 9 представљене су квантитативно изражене процене наставника о квалитету тема у односу на четири критеријума. Може се закључити да велика већина наставника сматра да су све теме примерене узрасту, занимљиве за њих, садржајно адекватне и важне за постизање прописаних и очекиваних циљева. На овакав закључак упућују просечне оцене према појединачним критеријумима – за све теме крећу се од 3,28 до 3,72, а оцена за програм у целини је 3,47. Када је овај програм у питању, учева се и то да у односу на исти критеријум постоје значајније разлике у квалитету тема. На пример, оцене за занимљивост тема налазе се у распону од 2,83 до 4,00.

Ако се додатно упореде наводи учесника о предностима и недостацима сваке теме (Прилог 8 – Табела 1), може се уочити да не постоји увек потпуно слагање са квантитативним оценама. Без обзира на ову констатацију, сва запажања наставника заслужују пажњу стручњака који ће се бавити унапређивањем садржаја програма.

Табела 9 – Квантитативне процене квалитета програма Грађанског васпитања за пети разред

Тема	Примереност теме узрасту	Занимљивост за ученике	Адекватност садржаја у односу на тему	Важност теме за постизање прописаних очекиваних циљева предмета	Просек
1. Упознавање основних елемената програма	3,50	3,17	3,00	3,83	3,38
2. Сагледавање услова школског живота	4,00	4,00	3,33	3,83	3,79
3. Избор проблема на коме ће се радити	3,50	3,67	3,50	3,83	3,63
4. Сакупљање података о изабраном проблему	3,33	2,83	3,33	3,67	3,29
5. Активизам и партиципација – план акције	3,00	2,83	3,00	3,67	3,13
6. Јавна презентација плана акције	3,67	3,67	3,50	3,50	3,58
Просек у односу на критеријум	3,50	3,36	3,28	3,72	3,47

Наставници сматрају да би унапређивању програма допринело увођење нових тема из области ненасилног понашања и сексуалног васпитања, те указују и на потребу промене начина рада на овим часовима, као и на остваривање одређених активности ван учионице. На две од шест дискусионих група наставници су предложили да се тема *Активизам и партиципација – план акције* изучава у старијим разредима, а према наведеним недостацима може се закључити да сматрају да је за предвиђене активности потребна већа зрелост ученика. Сви предлози наставника приказани су у Прилогу 8 – Табела 2.

1.2. Мишљење наставника о квалитету програма Грађанског васпитања за шести разред

Према просечним оценама у односу на критеријуме процене, може се закључити да наставници имају примедбе на програм шестог разреда (Табела 10). На скали од 1 до 4, за примереност узрасту и занимљивост теме добиле су оцене од 2,50 до 3,33, нешто су боље оцене за адекватност садржаја (од 2,83 до 3,33). С друге стране, оцене говоре о томе да наставници све теме виде као важне за остваривање циљева предмета (оцене од 3,33 до 3,83). Оцене су утицале и на оцену програма у целини, која износи 3,16.

Табела 10 – Квантитативне процене квалитета програма Грађанског васпитања за шести разред

Тема	Примереност теме узрасту	Занимљивост за ученике	Адекватност садржаја у односу на тему	Важност теме за постизање прописаних очекиваних циљева предмета	Просек
1. Упознавање основних елемената програма	2,83	3,17	3,17	3,67	3,21
2. Први корак – уочавање проблема у заједници	3,17	2,83	2,83	3,83	3,17
3. Други корак – избор проблема	3,17	3,33	3,33	3,83	3,42
4. Трећи корак – сакупљање података о изабраном проблему	2,50	2,67	3,00	3,50	2,92
5. Четврти корак – израда студије	2,50	2,50	3,17	3,33	2,88
6. Пети корак – јавна презентација студије	3,33	3,33	3,33	3,50	3,38
Просек у односу на критеријум	2,92	2,97	3,14	3,61	3,16

Будући да се највећи део програма односи на пројектно планирање и деловање, за добијене резултате могло би се рећи да су очекивани. Пројектна логика захтева од ученика, а посебно од наставника, значајан напор и континуитет у ангажовању, чему не погодује разредно-часовни систем и заједнички рад једном седмично у термину од 45 минута. Све накнадне активности врло брзо изгубе на квалитету или се прекину, јер не постоје механизми за одржање мотивације ученика и наставника. Овде је потребно имати у виду и неискуство већине наставника у пројектном планирању и ангажовању, што је додатно отежало њихов рад. Анализа наведених предности и недостатака (Прилог 9 – Табела 1) показује да наставници увиђају значај тема у образовно-васпитном смислу и да су им јасни принципи рада који се очекују. Међутим, недостаци углавном указују на проблеме у реализацији, због чега се и највећи број препорука односи на њихово решавање (видети Прилог 9 – Табелу 2).

1.3. Мишљење наставника о квалитету програма Грађанског васпитања за седми разред

Резултати процене тема у односу на појединачне критеријуме (Табела 11) показују да наставници сматрају да нису све теме довољно занимљиве ученицима (2,96), да активности у одређеним темама нису одговарајуће (3,38), док су за остала два критеријума оцене боље. Од четири теме, тема *Држава и власт* има најнижу оцену на сва четири критеријума. Анализа наведених предности и недостатака показује да се ова тема опажа као важна за опште образовање и корелацију са осталим предметима, али да није прилагођена узрасту и захтева манипулисање бројним апстрактним појмовима, због чега је непривлачна ученицима. Остале теме имају боље оцене, а укупна оцена програма износи 3,40.

Табела 11 – Квантитативне процене квалитета програма Грађанског васпитања за седми разред

Тема	Примереност теме узрасту	Занимљивост за ученике	Адекватност садржаја у односу на тему	Важност теме за постизање прописаних очекиваних циљева предмета	Просек
1. Увод	3,83	3,17	3,67	3,83	3,63
2. Грађанин	3,50	2,83	3,17	3,67	3,29
3. Држава и власт	2,83	2,33	2,83	3,33	2,83
4. Ђачки парламент и иницијатива	4,00	3,50	3,83	4,00	3,83
Просек у односу на критеријум	3,54	2,96	3,38	3,71	3,40

Из наведених предности и недостатака за сваку од четири теме (Прилог 10 – Табела 1) може се закључити да нису увек потребне интервенције у предвиђеним активностима, али да је могуће побољшати тему обезбеђивањем додатних материјала за рад. Према наведеним предностима може се закључити да су садржаји функционални и да имају снажан образовно-васпитни утицај, а у наведеним недостацима преовлађују они који се односе на квалитет реализације. На две од шест радионица предложено је да се тема *Држава и власт* изучава у осмом разреду.

Предлози за унапређивање програма седмог разреда (Прилог 10 – Табела 2) усаглашени су са запажањима о предностима и недостацима и треба их размотрити у поступку побољшања програма.

1.4. Мишљење наставника о квалитету програма Грађанског васпитања за осми разред

Према резултатима процене квалитета тема у односу на задате критеријуме (Табела 12) може се закључити да преовлађује позитивно мишљење наставника о програму за осми разред. Примећује се да, као и за већину осталих разреда, наставници сматрају да уводна тема није довољно занимљива ученицима (2,83). Тема *Медији у савременом друштву* процењена је као најбоља (3,92), а програм у целини добио је оцену 3,61.

Табела 12 – Квантитативне процене квалитета програма Грађанског васпитања за осми разред

Тема	Примереност теме узрасту	Занимљивост за ученике	Адекватност садржаја у односу на тему	Важност теме за постизање прописаних очекиваних циљева предмета	Просек
1. Увод	3,67	2,83	3,67	3,67	3,46
2. Деца у савременом свету	3,67	3,17	3,33	3,67	3,46
3. Медији у савременом друштву	3,83	4,00	3,83	4,00	3,92
Просек у односу на критеријум	3,72	3,33	3,61	3,78	3,61

Када квантитативне оцене за теме образлажу навођењем предности и недостатака (Прилог 11 – Табела 1), код наставника доминирају мишљења о томе да су садржаји квалитетни, важни и да имају функционалну и образовно-васпитну вредност, а када се говори о недостацима преовлађују наводи о неповољним условима за рад и неадекватној спољној подршци која је услов за остваривање тема (сарадња са институцијама из окружења и медијима). Због тога су и предлози наставника за унапређивање програма углавном усмерени на побољшање услова и развој квалитетне сарадње са спољним сарадницима. Међутим, има и мишљења да је потребно увести нове теме и да је потребно размотрити могућности за прегруписавање садржаја и промену обима садржаја (видети Прилог 11 – Табелу 2).

1.5. Сумарне процене наставника о квалитету програма Грађанског васпитања за други циклус основне школе

У делу упитника који се односио на сумарне процене квалитета програма за други циклус, наставници (94) су изражавали свој став у односу на тврдње које су се односиле на различите елементе и аспекте програма. Добијени резултати приказани су у Табели 13. Посебно су означене категорије одговора (сива поља) у којима се налази највећи проценат испитаника, да би се лакше уочило већинско мишљење наставника.

Табела 13 – Сумарна процена квалитета програма за други циклус основне школе

Тврдње	%				
	уопште се не слажем	углавном се не слажем	углавном се слажем	у потпуности се слажем	без одговора
Програми ГВ у другом циклусу су занимљиви за ученике.	2,1	26,6	64,9	3,2	3,2
Програми ГВ у другом циклусу су инспиративни за наставнике.	4,3	30,9	54,3	6,4	4,3
Захтеви који се постављају пред ученике у другом циклусу у настави ГВ нису примерени њиховим могућностима.	5,3	38,3	51,1	4,3	1,1
Оно што ученици од V до VIII разреда уче у оквиру ГВ подстиче развој њихове личности.	0,0	9,6	66,0	24,5	0,0
Оно што ученици од V до VIII разреда уче у оквиру ГВ представља добру основу за одговоран и ангажован живот ученика у савременом друштву.	0,0	12,8	66,0	21,3	0,0
Циљеви предмета ГВ у другом циклусу су јасни и разумљиви.	1,1	33,0	52,1	11,7	2,1

Ако имамо у виду да тврдња о примерености захтева има негативну конотацију, можемо закључити да се на свим осталим тврдњама највећи број испитаника налази у категорији одговора *углавном се слажем* и да је проценат ових испитаника у распону од 51,1% до 66%. Најбоље је процењен васпитни утицај програма – 21,3% и 24,5% је оних који се у потпуности слажу са тим да програм има значај за развој личности ученика и да представља добру основу за живот у савременом друштву.

Према осталим вредностима у табели можемо утврдити да у узорку испитаника немамо оштру поларизацију мишљења, али да значајан проценат испитаника уочава довољно простора за унапређивање програма, при чему око трећине њих сматра да су потребни већи захвати. Ако добијене налазе повежемо са наставним радом, то би значило да сваки трећи наставник у другом циклусу има проблеме у разумевању циљева и остваривању захтева програма. Осим тога, сваки трећи наставник се не слаже с тим да

су програми занимљиви за ученике и инспиративни за наставнике. Сваки други учесник у истраживању сматра да су захтеви примерени. Дакле, висине процена у категоријама потпуног или делимичног неслагања довољна су основа за преиспитивање садржаја програма за други циклус и његово побољшање.

Процент оних који указују на одређене недостатке у вези са занимљивошћу садржаја и инспиративношћу програма за наставнике у сагласности је са налазима анализе квалитета програма за појединачне разреде.

2. Мишљење ученика о квалитету програма за предмет Грађанско васпитање у другом циклусу основне школе

Мишљење о квалитету програма Грађанског васпитања дало је укупно 209 ученика основне школе из шест градова у Србији. У Табели 14 приказана је расподела одговора ученика на питања о квалитету програма која су им била постављена путем анонимне анкете.

Табела 14 – Мишљење ученика о квалитету програма Грађанског васпитања за други циклус основне школе

Тврдње	%				
	Уопште се не слажем	Делимично се слажем	Углавном се слажем	У потпуности се слажем	Без одговора
Оно што се учи на часовима грађанског васпитања је занимљиво.	1,9	3,3	21,1	73,7	0,0
Оно што се учи на часовима грађанског васпитања није тешко за већину ученика.	1,0	6,2	12,0	80,9	0,0
Оно што учим из овог предмета могу да применим у свакодневном животу.	1,4	4,3	16,3	78,0	0,0
Оно што учимо у грађанском васпитању позитивно утиче на понашање ученика и на њихове ставове.	1,9	9,1	18,2	70,8	0,0

Према приказаној расподели одговора на четворостепеној скали процене, може се видети да се највећи број ученика, за сваку од четири тврдње, налази на десној (позитивној) страни скале, при чему доминира категорија потпуног слагања са тврдњом. То практично значи да су они веома задовољни програмом Грађанског васпитања у другом циклусу. Ученици јасно уочавају применљивост предмета у свакодневном животу и утицај који има на њихово понашање, а садржаји су им занимљиви и нису тешки за већину ученика.

Као и њихови наставници, и ученици основне школе имају предлоге за унапређивање предмета Грађанско васпитање. На питање *Шта би, према твом мишљењу, највише допринело томе да настава грађанског васпитања буде боља за ученике?*, ученици су се опредељивали за понуђене одговоре на начин како је то приказано у Табели 15.

Табела 15 – Предлози ученика за унапређивање Грађанског васпитања у основној школи⁶

Понуђени одговори	Н одговори	% одговора	% испитаника
Додати нове теме (радионице), а оставити постојеће.	87	25,4	42,0
Неке теме (радионице) заменити новим.	41	12,0	19,8
Смањити број радионица, јер их је превише.	7	2,0	3,4
Увести оцењивање као у другим предметима (бројчано).	51	14,9	24,6
Побољшати рад наставника.	8	2,3	3,9
Повећати број часова за овај предмет (више од једног часа недељно).	88	25,7	42,5
Ништа не би требало мењати.	52	15,2	25,1
Нешто друго треба мењати (шта?).	8	2,3	3,9
Укупно	342	100,0	165,2

Највише испитаника сматра да је потребно обогатити програме новим темама, уз шта иде и повећање фонда часова. Добијени резултат може се индиректно тумачити као похвала садржају постојећег програма, али се указује и на потребу сталног ослушкивања потреба ученика, које су веома динамичне и променљиве. Ово питање може бити решено структурирањем програма Грађанског васпитања на два нивоа – обавезни део и изборни део.

⁶ Будући да је ово питање пружало могућност испитаницима да заокруже више понуђених могућности, број одговора (N=342) је већи од броја испитаника (209). Поред колоне **Н одговори** налази се колона **% одговора** у којој је изражен проценат одговора на сваку понуђену могућност у односу на укупан број одговора. У колони **% испитаника** изражен је проценат испитаника који је заокружио сваку понуђену могућност (овај је већи од 100, јер су могли да заокруже више понуђених могућности).

III

КВАЛИТЕТ ПРОГРАМА ГРАЂАНСКОГ ВАСПИТАЊА ЗА СРЕДЊУ ШКОЛУ

1. Мишљење наставника о квалитету програма за предмет Грађанско васпитање у средњој школи

У овом поглављу представљени су евалуативни налази који се односе на квалитет наставних програма Грађанског васпитања за средњу школу. Као и за претходна два циклуса, резултати су представљени посебно за сваки од четири разреда, а затим и за циклус у целини. Квалитет ових програма процењивали су наставници Грађанског васпитања као главни реализатори програма у средњој школи.

Резултати процене представљени су у односу на критеријуме и показатеље квалитета који су наведени у поглављу о методологији евалуације, али и у односу на целину програма предмета. У оквиру шест реализованих радионица, наставници (62) су били у прилици да индивидуално и на нивоу малих и великих група дискутују о квалитету програма, њиховим предностима и недостацима, али и да дају конкретне предлоге за унапређивање програма Грађанског васпитања.

Процене наставника приказане су квантитативно и квалитативно. Коришћењем четворостепене скале процене (од 1 до 4) квалитет тема у програму процењиван је у односу на четири критеријума: примереност узрасту, занимљивост за ученике, адекватност садржаја у односу на тему и важност теме за остваривање циљева предмета. Квантитативна оцена програма у целини добијена је утврђивањем просечне оцене у односу на критеријуме.

Квалитативна процена квалитета програма добијена је путем интерактивних активности у малим и великим групама, где су испитаници, на основу утврђених питања, дискутовали о квалитету тема и предлозима за унапређивање.

Додатне процене квалитета програма за циклус у целини добијене су путем одређених питања из анонимне анкете и скале процене.

1.1. Мишљење наставника о квалитету програма Грађанског васпитања за први разред средње школе

У целини гледано, добијени резултати показују да велика већина наставника сматра да су све теме у оквиру овог програма примерене узрасту, занимљиве за њих, садржајно адекватне и важне за постизање прописаних и очекиваних циљева предмета. На овакав закључак упућују добијени квантитативни показатељи – просечна оцена према појединачним аспектима за сваку од тема износи 3,89 (могућа максимална вредност је 4), као и укупна просечна оцена квалитета програма (Табела 16).

Табела 16 – Квантитативне процене квалитета програма Грађанског васпитања за први разред средње школе

Тема	Примереност теме узрасту	Занимљивост за ученике	Адекватност садржаја у односу на тему	Важност теме за постизање прописаних очекиваних циљева предмета	Просек
1. Ја, ми и други	4,00	3,83	4,00	3,83	3,92
2. Комуникација у групи	3,67	4,00	3,83	3,83	3,83
3. Односи у групи/заједници	4,00	3,83	3,83	4,00	3,92
Просек у односу на критеријум	3,89	3,89	3,89	3,89	3,89

Доследност наставника у проценама учача се у наведеним предностима и недостацима сваке теме (Прилог 12 – Табела 1). Као предности тема највише се истичу образовно-васпитни циљеви и очекивани исходи, као и вештине које се стичу, а као недостаци доминирају неповољни услови за рад и недостатак адекватних материјала, мада се указује и на потребу освежавања одређених радионица новим примерима и активностима. Само једна група испитаника је навела да тема *Вођење дебате и дијалога* у оквиру теме *Комуникација у групи* треба да буде у програму трећег разреда или је треба прилагодити узрасту ученика првог разреда, уз већу употребу примера.

Остале препоруке односе се на побољшање услова и материјала, али се указује и на потребу за прилагођавањем програма ученицима са сметњама у развоју и потребу за увођењем нових, друштвено актуелних тема (видети Прилог 12 – Табелу 2).

1.2. Мишљење наставника о квалитету програма Грађанског васпитања за други разред средње школе

Према добијеним проценама квалитета овог програма, израженим квантитативно (Табела 17), може се закључити да постоје недостаци у програму и то, пре свега, у погледу изабраних садржаја, за које испитаници сматрају да нису занимљиви ученицима (2,30) и да не одговарају темама (2,57). С друге стране, испитаници не доводе у питање примереност тема узрасту (3,60) и њихову важност за остваривање циљева предмета (3,53). Тема *Планирање и извођење акција (у школи или локалној средини)* у корист права добила је упадљиво ниску оцену (2,50), при чему се занимљивост и адекватност садржаја јасно доводе у питање. Веома слично је и код тема

Врсте права и односи међу правима и Права и одговорности. У целини гледано, оцена за програм у целини говори о томе да је потребно значајно побољшање истог.

Табела 17 – Квантитативне процене квалитета програма Грађанског васпитања за други разред средње школе

Тема	Примереност теме узрасту	Занимљивост за ученике	Адекватност садржаја у односу на тему	Важност теме за постизање прописаних очекиваних циљева предмета	Просек
1. Основни појмови	3,67	2,67	3,00	3,83	3,29
2. Врсте права и односи међу правима	3,67	2,00	2,67	3,50	2,96
3. Права и одговорности	3,50	2,50	2,33	3,50	2,96
4. Кршење и заштита права	4,00	2,83	2,67	3,67	3,29
5. Планирање и извођење акција (у школи или локалној средини) у корист права	3,17	1,50	2,17	3,17	2,50
Просек у односу на критеријум	3,60	2,30	2,57	3,53	3,00

У складу са наведеним дате су предности и недостаци појединачних тема (Прилог 13 – Табела 1), из којих се може видети да су садржаји сувопарни, да се ради са великим бројем докумената и декларација на начин који ученицима није пријемчив, да постоји проблем са предвиђеним домаћим задацима које ученици не израђују и да се инсистира на много детаља из материјала за рад. Међутим, наводе се и предности из којих се може сагледати разумевање значаја тема за опште образовање и образовање за демократију и грађанско друштво.

Због тога су и конкретне препоруке за унапређивање програма другог разреда средње школе бројне, што се може видети у Прилогу 13 – Табела 2. Преовлађују препоруке које се веома конкретно односе на садржаје тема, али има и препорука које се односе на материјале и услове рада. У сваком случају, у поступку ревизије програма потребно је размотрити наведене препоруке наставника као главних реализатора.

1.3. Мишљење наставника о квалитету програма Грађанског васпитања за трећи разред средње школе

Као и у претходном разреду, и овај програм, према мишљењу наставника, има недостатке, посебно у односу на критеријуме занимљивости за ученике и адекватност садржаја у темама, о чему говоре квантитативне процене приказане у Табели 18. На

оцену програма у целини (3,02) највише су утицале управо оцене за ова два критеријума. Уочава се да наставници не доводе у питање важност тема за остваривање циљева предмета, али да је потребно размотрити колико су сви садржаји примерени овом узрасту ученика.

Табела 18 – Квантитативне процене квалитета програма Грађанског васпитања за трећи разред средње школе

Тема	Примереност теме узрасту	Занимљивост за ученике	Адекватност садржаја	Важност теме за постизање очекиваних циљева предмета	Просек
1. Демократија и политика	3,50	3,17	3,17	3,83	3,42
2. Грађанин и друштво	3,33	2,83	2,67	3,67	3,13
3. Грађанска и политичка права и право на грађанску иницијативу	2,83	2,33	2,67	3,50	2,83
4. Планирање конкретне акције	2,83	2,33	2,33	3,33	2,71
Просек у односу на критеријум	3,13	2,67	2,71	3,58	3,02

Управо се према недостацима тема које су навели наставници (Прилог 14 – Табела 1) може закључити да предвиђене активности недовољно ангажују ученика, да не подстичу иницијативу и креативност, да се користи недовољно материјала и да има понављања активности у више тема, чиме се одбијају ученици. Предности тема које су приказане у истом прилогу говоре о доследности у проценама, јер се из њих може закључити да су теме информативне, функционалне, практичне и да имају снажај васпитни утицај.

Због тога су и конкретне препоруке за унапређивање програма Грађанског васпитања у овом разреду усмерене на побољшање садржаја, материјала и обогаћивање сценарија за радионице (Прилог 14 – Табела 2).

1.4. Мишљење наставника о квалитету програма Грађанског васпитања за четврти разред средње школе

У Табели 19 може се видети да просечне оцене у односу на четири критеријума процене указују на потребу ревидирања активности и садржаја у оквиру тема, јер их наставници процењују као недовољно адекватне (3,22). Према оценама у односу на

остала три критеријума, могло би се рећи да нема већих мањкавости програма. Оцена програма у целини је 3,57.

Табела 19 – Квантитативне процене квалитета програма Грађанског васпитања за четврти разред средње школе

Тема	Примереност теме узрасту	Занимљивост за ученике	Адекватност садржаја у односу на тему	Важност теме за постизање прописаних очекиваних циљева предмета	Просек
1. Права и слободe	3,83	3,67	3,33	3,67	3,63
2. Свет информација	3,83	3,67	3,00	3,67	3,54
3. Свет професионалног образовања и рада	4,00	3,17	3,33	3,67	3,54
Просек у односу на критеријум	3,89	3,50	3,22	3,67	3,57

Према мишљењу испитаника, овај програм има одређене недостатке који би се могли превазићи обогаћивањем материјала (филмови, практични примери), а предлажу се и корекције у сценарију радионица. Према наведеним предностима може се закључити да се значај и функционалност тема не доводе у питање, а због важности тема указује се на потребу увођења истих садржаја и за ученике у трогодишњим школама. Све наведене предности и недостаци приказани су у Прилогу 15 – Табела 1.

У складу са наведеним запажањима наставника јесу и њихове препоруке за унапређивање програма (видети Прилог 15 – Табелу 2) у којима се предлажу начини за прерасподелу тема и активности током године, уз увођење нових садржаја, а учава се потенцирање на теми професионалне оријентације, будући да се ради о завршној години средње школе.

1.5. Сумарне процене наставника о квалитету програма Грађанског васпитања за средњу школу

У делу упитника који се односио на сумарне процене квалитета програма за средњу школу, наставници (62) су изражавали свој став у односу на тврдње које су се односиле на различите елементе и аспекте програма. Добијени резултати приказани су у Табели 20. Посебно су означене категорије одговора (сива поља) у којима се налази највећи проценат испитаника, да би се лакше уочило већинско мишљење наставника.

Табела 20 – Сумарна процена квалитета програма Грађанског васпитања за средњу школу

Тврдње	%				
	Уопште се не слажем	Углавном се не слажем	Углавном се слажем	У потпуности се слажем	Без одговора
Програми ГВ у средњој школи су занимљиви за ученике.	1,6	17,7	67,7	11,3	1,6
Програми ГВ у средњој школи су инспиративни за наставнике.	1,6	14,5	66,1	16,1	1,6
Захтеви који се постављају пред ученике у средњој школи у настави ГВ нису примерени њиховим могућностима.	4,8	41,9	41,9	6,5	4,8
Оно што ученици средње школе уче у оквиру ГВ подстиче развој њихове личности.	1,6	4,8	46,8	41,9	4,8
Оно што ученици средње школе уче у оквиру ГВ представља добру основу за одговоран и ангажован живот ученика у друштву.	0,0	3,2	43,5	48,4	4,8
Циљеви предмета ГВ у средњој школи су јасни и разумљиви.	0,0	4,8	58,1	35,5	1,6

Ако имамо у виду да тврдња о примерености захтева има негативну конотацију, можемо закључити да се на пет од шест тврдњи највећи проценат испитаника налази у категорији одговора *углавном се слажем*, а да се само за тврдњу о функционалности програма средње школе већина испитаника налази у категорији одговора *у потпуности се слажем*. Међутим, индикативан је проценат испитаника који се слажу (углавном или у потпуности) да захтеви програма нису примерени могућностима ученика (48,4%), што нам указује на проблеме у наставном раду. То би значило да сваки други наставник у средњој школи има проблеме у остваривању захтева програма, чиме се доводи у питање остваривање циљева наставе. Према анализама појединачних програма могло би се закључити да наставници указују на високе или неадекватне захтеве, иако би се према проценама о инспиративности програма за наставнике (82,2%) могло очекивати да наставници проналазе одговарајућа решења у наставном раду.

Ако се погледају проценти испитаника који се налазе на позитивној и негативној страни скале (спајање категорија слагања и неслагања) може се видети да само за примереност захтева програма ученицима не постоји значајна већина на позитивној страни скале. На овој ставци испитаници су се поделили у мишљењу, а на осталим ставкама у позитивном делу скале је најмање 79%, а највише 93,6% испитаника.

Расподела одговора у сагласности је са претходно датим проценама о квалитету програма, јер је евидентно да се овде потврђује да постоји задовољство најважнијим аспектима програма, али да има простора за унапређивање истог. Испитаници су дали довољно предлога и коментара који би се могли искористити у проступку ревизије програма Грађанског васпитања за средњу школу.

2. Мишљење ученика о квалитету програма за предмет Грађанско васпитање у средњој школи

Мишљење о квалитету програма Грађанског васпитања за средњу школу дало је укупно 120 ученика из четири града у Србији. У Табели 21 приказана је расподела одговора ученика на питања о квалитету програма која су им била постављена путем анонимне анкете.

Табела 21 – Мишљење ученика о квалитету програма Грађанског васпитања у средњој школи

Тврдње	%				
	Уопште се не слажем	Делимично се слажем	Углавном се слажем	У потпуности се слажем	Без одговора
Оно што се учи на часовима грађанског васпитања је занимљиво.	0,0	20,8	46,7	32,5	0,0
Оно што се учи на часовима грађанског васпитања није тешко за већину ученика.	2,5	0,0	13,3	84,2	0,0
Оно што учим из овог предмета могу да применим у свакодневном животу.	1,7	14,2	26,7	57,5	0,0
Оно што учимо у грађанском васпитању позитивно утиче на понашање ученика и на њихове ставове.	4,2	13,3	40,0	42,5	0,0

Према расподели одговора, може се закључити да су груписани на десној страни скале, што значи да преовлађују позитивне процене, при чему је за три тврдње већина у категорији потпуног слагања са тврдњом. Међутим, 20,8% ученика који се делимично слажу са тврдњом да су садржаји грађанског васпитања занимљиви, упућују нас на закључак да програме треба преиспитати и учинити их занимљивијим за ученике. Подсећамо да су, током анализе садржаја програма, то исто наводили и наставници. Постоји простор да се повећа и применљивост програма, што је такође у сагласности са проценама наставника, који се залажу за освежавање материјала, примера и радионица у правцу обезбеђивања јасније везе са свакодневним животом.

На питање *Шта би, према твом мишљењу, највише допринело томе да настава грађанског васпитања буде боља за ученике?*, ученици средње школе одговорили су на начин који је представљен у Табели 22.

Табела 22 – Предлози ученика за унапређивање Грађанског васпитања у средњој школи⁷

Понуђени одговори	Н одговори	% одговора	% испитаника
Додати нове теме (радионице), а оставити постојеће	46	26,3	38,3
Неке теме (радионице) заменити новим	49	28,0	40,8
Смањити број радионица, јер их је превише	8	4,6	6,7
Увести оцењивање као у другим предметима (бројчано)	10	5,7	8,3
Побољшати рад наставника	11	6,3	9,2
Повећати број часова за овај предмет (више од једног часа недељно)	19	10,9	15,8
Ништа не би требало мењати	30	17,1	25,0
Нешто друго треба мењати (шта)	2	1,1	1,7
Укупно	175	100,0	145,8

Према фреквенцијама одговора, може се закључити да се нешто више од половине укупних предлога испитаника из средњих школа односи на потребне интервенције у програмима за средњу школу, док се остали предлози односе на нека системска питања, а у 17% одговора наведено је да нису потребне измене.

⁷ Будући да је ово питање пружало могућност испитаницима да заокруже више понуђених могућности, број одговора (N=175) је већи од броја испитаника (120). Поред колоне **Н одговори** налази се **колона % одговора** у којој је изражен проценат одговора на сваку понуђену могућност у односу на укупан број одговора. У колони **% испитаника** изражен је проценат испитаника који је заокружио сваку понуђену могућност (овај је већи од 100, јер су могли да заокруже више могућности).

IV

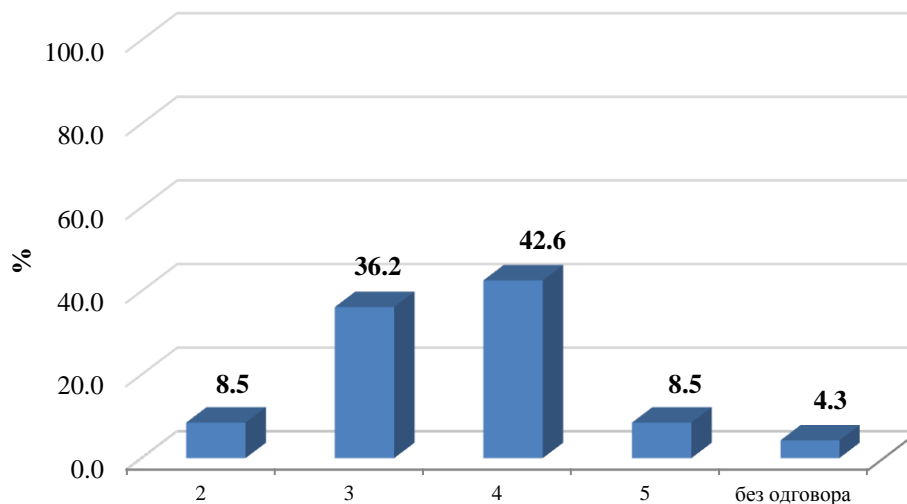
КОМПЕТЕНЦИЈЕ НАСТАВНИКА ГРАЂАНСКОГ ВАСПИТАЊА У ПРЕДМЕТНОЈ НАСТАВИ У ОСНОВНОЈ И СРЕДЊОЈ ШКОЛИ

1. Процена компетенција наставника Грађанског васпитања у предметној настави (основна и средња школа) за остваривање образовања за демократију и грађанско друштво и потребе за стручним усавршавањем

У овом поглављу представљени су евалуативни налази који се односе на процену компетенција наставника предметне наставе у основној и средњој школи и процену потреба за њиховим даљим стручним усавршавањем за квалитетно остваривање наставе Грађанског васпитања у другом циклусу основне школе и у средњој школи. У првом делу представљени су резултати самопроцене компетенција, а затим подаци који се односе на обуке у којима су ови наставници учествовали и њихове потребе за даљим обукама и подршком која је потребна да би знања и вештине изразили у пуном обиму.

1.1. Самопроцена стручности за остваривање предмета Грађанско васпитање

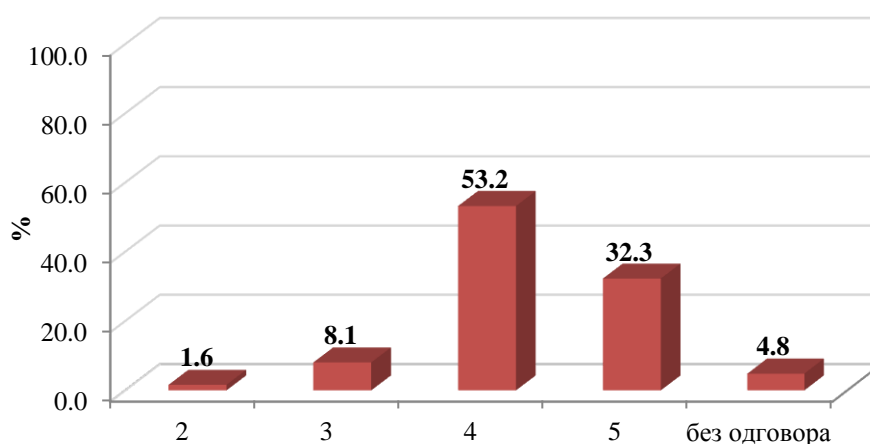
На скали процене од 1 до 5, где је 1 најнижа, а 5 највиша оцена, наставници су процењивали своју стручност за квалитетну реализацију програма предмета Грађанско васпитање. Резултати самопроцене посебно за наставнике основне и средње школе представљени су на *Графикону 5* и *Графикону 6*.

Графикон 5. Самопроцена наставника ОШ о стручности за реализацију Грађанског васпитања

Дакле, сваки други наставник у другом циклусу основне школе сматра да за своју стручност, када је предмет Грађанско васпитање у питању, заслужује оцену 4 или 5, али је само 8,5% оних који су потпуно задовољни својим радом. Сваки трећи наставник из основне школе самооцењује се оценом 3, што нас упућује на закључак да им је потребна помоћ и подршка у остваривању наставних активности. Забрињава податак о

8,5% наставника који би себи дали оцену 2, што говори о значајној дози незадовољства сопственим радом. Међутим, ако се узму у обзир забрињавајући подаци о проценту наставника основне школе који су овај посао започели без обавезне обуке, добијене самооцене могле су се и очекивати. Треба подсетити и да постојећа подзаконска регулатива омогућава да наставници одговарајућег образовања (филолошки факултети и факултети друштвено-научног усмерења), поред педагога и психолога, могу остваривати наставу Грађанског васпитања у другом циклусу, при чему се не уважава довољно чињеница да током базичног образовања нису имали могућност да стичу специфична знања и вештине који су неопходни за интерактиван рад са ученицима. Уколико је овим наставницима и обавезна обука била ускраћена, онда се и не може очекивати да имају потребно поверење у своја знања и вештине.

Графикон 6. Самопроцена **наставника СШ** о стручности за реализацију Грађанског васпитања

Према висини стубаца који представљају изабране оцене, може се закључити да наставници у средњим школама имају веће поверење у своје стручне капацитете за остваривање наставе Грађанског васпитања од наставника у основним школама. Сваки трећи сматра да постиже максимум у погледу стручности, а сваки други да заслужује оцену 4, што значи да му је потребна одређена подршка. Само је око 10% наставника у категоријама оцена 2 и 3, а оцена 1 се не појављује у расподели.

У анализи добијених самооцена потребно је имати у виду чињеницу да постојећа подзаконска регулатива дозвољава да програм Грађанског васпитања у средњој школи остварује највећи број наставника, који, као ни наставници из основних школа, нису имали одговарајућу припрему у иницијалном образовању. И поред тога, они имају више поверења у сопствене капацитете, што се једним делом може објаснити и садржајем програма који је више усмерен на опште образовање и културу, док у основној школи постоји већа усмереност на пружање психосоцијалне подршке ученицима, развој вештина комуникације и рефлексiju.

1.2. Самопроцена наставника основних и средњих школа о развијености компетенција за ОДГД⁸

По истом принципу као и учитељи, наставници предметне наставе из основних и средњих школа вршили су самопроцену компетенција које су важне за успешну реализацију наставе у којој се остварују циљеви образовања за демократију и грађанско друштво. На основу четворостепене скале процене са 29 ставки (опис понашања наставника), а које представљају операционализацију три компетенције, процењивали су развијеност својих компетенција. За сваки опис понашања испитаници су се опредељивали за једну од четири категорије, где је *1 – треба ми много помоћи*, *2 – треба ми помоћи*, *3 – компетентан сам*, *4 – веома сам компетентан*.

У Прилогу 16 приказани су резултати самопроцене компетенција на нивоу описа понашања и према расподели одговора може се закључити да већина **наставника основне школе** себе види на десној страни скале (у категоријама оних који су компетентни или веома компетентни). Међутим, за одређене описе понашања, више од 20% наставника налази се у категорији оних који сматрају да им је потребна помоћ у следећем:

- разумевању сврхе ОДГД у друштвеном и школском окружењу – 27,4%
- разумевању сложености појмова и садржаја ОДГД и неопходности интердисциплинарног и проблемског приступа за њихово разумевање – 29,5%
- познавању социјалне, политичке, културне и економске димензије демократског грађанства – 26,4%
- разумевању повезаности садржаја, циљева и исхода и начина на који се они реализују – 21,1%
- планирању наставе тако да су њени циљеви, методе и садржаји међусобно усклађени и да доприносе остваривању исхода ГВ – 20%
- познавању везе садржаја ГВ са садржајима других наставних предмета и разумевању специфичности предмета – 20%
- покретању активности из области ОДГД у којима ученици могу активно да партиципирају (настава, пројекти, сарадња са локалном заједницом, ученички парламент) – 36,8%
- обезбеђивању услова у настави за разматрање осетљивих и контроверзних друштвених тема – 27,4%
- стварању услова и оспособљавању ученика да прате сопствено напредовање у постизању исхода ГВ – 24,2%

⁸ Компетенције које се користе у овом истраживању настале су као резултат рада у пројекту чији је носилац било Удружење за развој грађанског васпитања и образовања за демократију, 2010. године. Компетенције су посредством Министарства просвете, науке и технолошког развоја достављене Заводу за унапређивање образовања и васпитања и коришћене у развоју обука за наставнике Грађанског васпитања током 2012. и 2013. године.

- праћењу актуелних дешавања и нове литературе у области ОДГД и ГВ – 44,2%
- похађању семинара за стручно усавршавање у области ОДГД и ГВ – 36,2%.

У целини гледано, постоји несигурност наставника основних школа у компетенцијама које се односе на разумевање природе и сврхе ОДГД и ГВ и у разумевање одређених садржаја ове тематике, што може бити последица утицаја више различитих фактора, а пре свега студијских програма и неприпремљености за остваривање наставе новог предмета, који се одликује специфичностима у погледу садржаја и начина рада. У односу на учитеље, предметни наставници су несигурни и у планирању наставе, разумевању специфичности предмета и корелације са другим предметима, што се најпре може повезати са недостатком дидактичко-методичких знања, која нису могли стећи кроз иницијално образовање.

За потребе приказивања резултата самопроцене за ниво компетенција, представљене категорије одговора изражене су квантитативно од 1 до 4, што је омогућило израчунавање просечних вредности за сваку компетенцију. Добијене вредности приказане су у Табели 23.

Табела 23 – Самопроцена **наставника ОШ** у односу на компетенције за ОДГД

Компетенције наставника ГВ		N	AS
Компетенција 1	Наставник разуме природу и сврху ОДГД и ГВ.	95	3,06
Компетенција 2	Наставник поседује знања, вештине, ставове и понашање потребно за постизање исхода ГВ.	95	2,95
Компетенција 2а	Разуме садржаје ОДГД и предмета ГВ.	95	2,89
Компетенција 2б	Педагошко-методички је оспособљен да планира, организује, реализује, прати и вреднује наставу ГВ.	94	3,08
Компетенција 2в	Професионално се развија у области ОДГД.	95	2,87
Компетенција 3	Утиче на етос школе промовишући принципе и вредности ОДГД.	94	3,22

N – број испитаника, AS – просечна вредност

Дакле, према просечним вредностима на нивоу компетенција (и поткомпетенција) може се закључити да наставници из основних школа нису подједнако задовољни свим аспектима свога рада и деловања у школи. Највиши просечни резултати добијени су у оквиру *Компетенције 3*, а најнижи у оквиру *Компетенције 2* (за *Компетенцију 2в*). То значи да процењују да својим радом и понашањем утичу на етос школе, промоцију принципа и вредности ОДГД, али да још увек има простора за унапређивање компетенција (3,22). Међутим, најнезадовољнији су знањима и вештинама који су потребни за наставу и својим професионалним развојем.

Овом налазу потребно је додати и резултат анкете који показује да највећи проценат наставника основних школа (76,6%) сматра да им знања и вештине које су стекли у

оквиру иницијалног образовања омогућавају да стручно остварују наставу овог предмета. Свега 2,1% испитаних наставника има потпуно супротно мишљење. Индикативан је и податак да већина наставника (преко 87,3%) наводи да сматрају да јесу компетентни за успешну реализацију овог предмета.

У целини гледано, ако се узме у обзир неискуство наших наставника у самопроцењивању рада и тежња да се на сопствени рад углавном гледа позитивно, према резултатима самопроцене компетенција наставника основних школа треба имати одређену резерву. С друге стране, сваки овај налаз захтева пажљиву и свеобухватну анализу да би доносиоци одлука могли да предложе и реализују мере за унапређивање потребних компетенција наставника.

У Прилогу 17 приказани су резултати самопроцене на нивоу 29 описа понашања и према расподели одговора може се закључити да већина **наставника средње школе** себе види на десној страни скале (у категоријама оних који су компетентни или веома компетентни). Само на једној од 29 ставки у категорији оних којима је потребна помоћ налази се 27,9% наставника и то за покретање активности из области ОДГД у којима ученици могу активно да партиципирају (настава, пројекти, сарадња са локалном заједницом, ученички парламент). За девет од 29 пожељних понашања наставника, у категорији оних којима је потребна помоћ налази се од 10% до 20% испитаника и то највише за компетенцију која се односи на наставничка знања и вештине.

Груписање одговора на нивоу три компетенције (Табела 24) потврђује претходни налаз и показује да наставници средње школе позитивније процењују своје компетенције него наставници основне школе. Према просечним вредностима за ниво компетенције, може се рећи да се оне процењују као уједначено развијене.

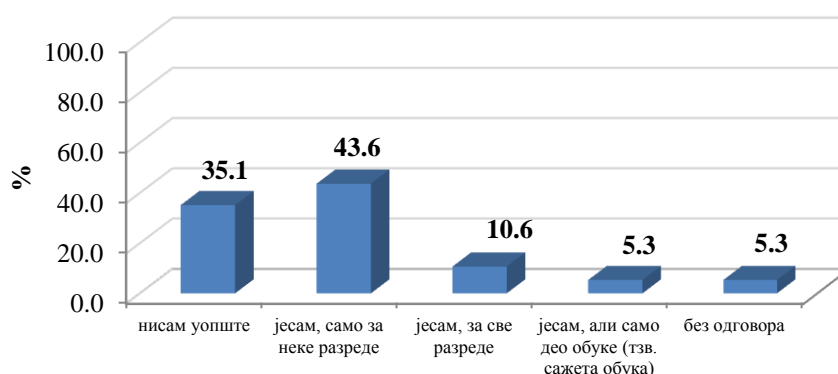
Табела 24 – Самопроцена **наставника СШ** у односу на компетенције за ОДГД

Компетенције наставника ГВ		N	AS
Компетенција 1	Наставник разуме природу и сврху ОДГД и ГВ.	60	3,51
Компетенција 2	Наставник поседује знања, вештине, ставове и понашање потребно за постизање исхода ГВ.	60	3,37
Компетенција 2а	Разуме садржаје ОДГД и предмета ГВ.	61	3,35
Компетенција 2б	Педагошко-методички је оспособљен да планира, организује, реализује, прати и вреднује наставу ГВ.	60	3,35
Компетенција 2в	Професионално се развија у области ОДГД.	61	3,36
Компетенција 3	Утиче на етос школе промовишући принципе и вредности ОДГД.	60	3,46

N – број испитаника, AS – просечна вредност

1.3. Обуке за ostvarivaње предмета Грађанско васпитање у предметној настави основне и средње школе – стање и потребе

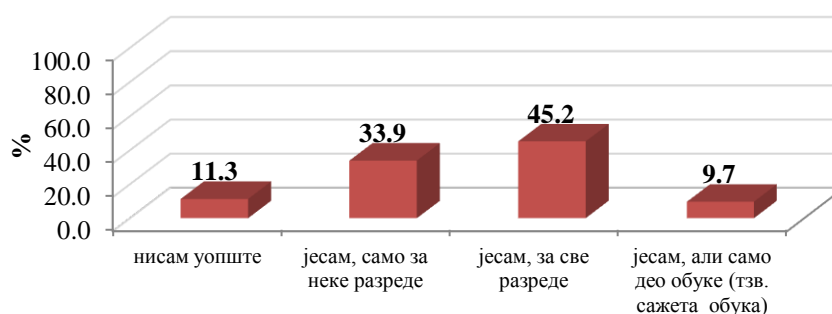
Путем упитника добијени су подаци о предметним наставницима из основне и средње школе који су похађали обавезне обуке за ostvarivaње програма Грађанског васпитања (Графикон 7 и Графикон 8).

Графикон 7. **Наставници ОШ** који су похађали неки вид обавезне обуке за остvarivaње програма Грађанског васпитања

Према расподели одговора може се рећи да сваки трећи испитан наставник из основне школе није уопште похађао обавезну обуку (у целости, за одређени ниво или сажету), што значи да су неприпремљени започели веома специфичан рад са ученицима. Нешто мање од половине похађало је обуку само за одређене разреде од петог до осмог, иако се програми битно разликују, а само 10,6% је похађало комплетну обуку (за све разреде) и 5,3% сажету обуку. Потребно је напоменути да се наставници нису могли самоиницијативно обучавати, будући да о њиховој обуци одлучује надлежно министарство, тако да се добијени резултати не могу тумачити као последица недостатка иницијативе и мотивације наставника.

Наставници средње школе су, у погледу савладаних обука, у повољнијој ситуацији него наставници основне школе. Скоро половина испитаника је похађала комплетну обуку, трећина обуку само за неке разреде, а по 10% испитаника није уопште похађало обуку или је то била сажета обука.

Графикон 8. **Наставници СШ** који су похађали неки вид обавезне обуке за остvarivaње програма Грађанског васпитања

Друге додатне обуке из каталога акредитованих програма које су биле корисне за реализацију наставе овог предмета похађало је 33% наставника из основне школе, а 80,6% наставника из средње школе. Ради се о обукама приказаним у Табели 25 и Табели 26.

Табела 25 – Додатне обуке за Грађанско васпитање које су похађали **наставници ОШ**

Назив обуке/семинара/облика стручног усавршавања	f
Коришћење филма у настави грађанског васпитања	11
Умеће комуникације	6
Учионица добре воље	6
Ни црно ни бело	3
Специјалистичка обука за наставнике ГВ у основној школи	3
Умеће одрастања	2
Ученички парламент за демократију	2
Специјалистичка обука за наставнике ГВ у средњој школи	1
Даровитост	1
Родна равноправност	1
Инклузија – стратегије и технике учења	1
Деца са посебним потребама	1
Укупно	38

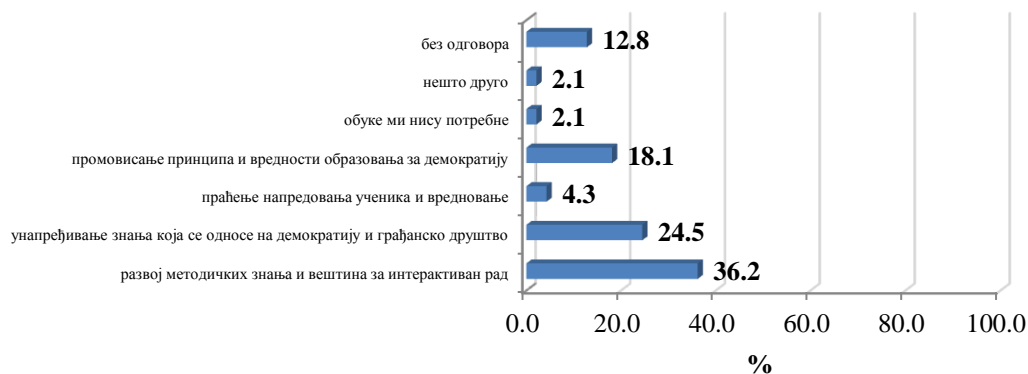
Табела 26 – Додатне обуке за Грађанско васпитање које су похађали **наставници СШ**

Назив обуке/семинара/облика стручног усавршавања	f
Активно учење	13
Примена филма у настави	12
Истраживање међународног хуманитарног права	11
Умеће комуникације	10
Учионица добре воље	8
Читањем и писањем до критичког мишљења	8
Интеркултуралност и инклузија – изазови за школу	5
Трговина људима (Инцест траума центар)	5
Специјализација за наставу грађанског васпитања на Факултету политичких наука	5
Култура критичког мишљења	4
Ненасилна комуникација	4
Медијација	4
Умеће одрастања	4
Ни црно ни бело	4
Наставник као креатор климе у одељењу	3
Грађанске иницијативе	3
Адолесценција	3
Креативна настава	3
Ђачки парламент	2
Форум театар	2
Тимска настава	2
Укупно	115

Према листама обука може се закључити да су наставници средње школе (62) уложили више напора и времена за додатно усавршавање од наставника основне школе (94). Иако бројеви говоре о већем узорку наставника основне школе, они су похађали

тоструко мање обука од наставника средње школе, само 38 обука. Према називима и садржајима обука, може се закључити да су се обе групе испитаника опредељивале за обуке/програме који су директно применљиви у настави Грађанског васпитања, било у погледу садржаја или метода рада. Због тога се процењује да су додатне обуке могле допринети развоју компетенција наставника и да су донекле могле ублажити последице неорганизовања обавезних обука од стране надлежног министарства.

Ако се узме у обзир налаз да је проценат наставника из основних школа који су имали обавезну обуку изузетно низак и да је занемарљив број оних који су похађали додатне обуке, значајним евалуативним налазом могу се сматрати мишљења испитаника из основних школа о томе какве обуке су њима потребне (*Графикон 9.*) Иако су резултати показали да су наставници из средњих школа у битно бољој позицији, и они су указали на своје потребе у области стручног усавршавања (*Графикон 10.*).

Графикон 9. Потребе за стручним усавршавањем наставника ОШ – самопроцена

Графикон 10. Потребе за стручним усавршавањем наставника СШ – самопроцена

Поређење мишљења две циљне групе показује да су свим наставницима, без обзира на то да ли раде у основној или средњој школи, највише потребна знања и вештине за интерактиван рад. У основи овог мишљења вероватно се налази потреба наставника за усавршавањем у „наставничком занату“, који се односи на целокупан рад, па се то опажа као вишеструка корист. Видљива разлика између две групе је у томе што наставници основне школе, за разлику од средњошколских наставника, сматрају да је

потребно више да уче о демократији и грађанском друштву. С друге стране, наставници средњих школа увиђају потребу учења о праћењу напредовања ученика и вредновању, што није у фокусу пажње основношколских наставника.

Према добијеним резултатима може се закључити да постоје теме које су приоритетне за све наставнике у предметној настави, што се као податак може искористити у организацији семинара и формирању група учесника. За приоритете које наводе само неке групе наставника пожељно је формирати посебне групе, чиме се добија простор за продубљивање садржаја и прилагођавање специфичним потребама.

2. Потребна помоћ и подршка за развој квалитета наставе Грађанског васпитања

Извесно је да су за успешну реализацију овог предмета поред професионалних знања, умења и вештина потребни и одређени услови и подршка. Уважавајући ову чињеницу, процена услова и потреба била је предмет овог евалуативног истраживања. Наставници основних и средњих школа имали су прилику да идентификују и конкретизују потребне облике и врсте помоћи и подршке.

Табела 27 – Мишљење наставника ОШ и СШ о потребној помоћи и подршци за развој компетенција

Потребна помоћ и подршка према процени наставника ОШ и СШ	f
Рedefинисати критеријуме за избор наставника који предају ГВ.	6
Обезбедити обуке, семинаре, едукације – континуирано стручно усавршавање.	6
Увести бројчано оцењивање које улази у просек, да би се деца активирала и мотивисала да прате наставу.	4
Предмет треба да има адекватан распоред часова (не само 1. и 7. час), јер тада нико није мотивисан.	4
Веома је важно да ГВ не буде у сукобу са Верском наставом, да се не посматрају као супротности и конкуренција.	4
Обезбедити базу/сајт за размену материјала, примера добре праксе, припрема за часове и сл.	4
Обезбедити адекватна наставна средства и техничке услове за извођење наставе.	4
Потребно је онемогућити избор предмета сваке године, већ само након завршеног циклуса, губи се континуитет.	3
Требало би променити статус предмета.	2
Разно	15
Укупно	58

f – број дискусионих група (радионица) на којима је врста подршке одређена као приоритетна

Добијени резултати, представљени у Табели 27, показују да највећи број наставника из основних и средњих школа очекује од доносилаца одлука да рedefинишу критеријуме за избор наставника Грађанског васпитања и да обезбеде континуирано стручно усавршавање као и за друге наставне предмете. У образлагању приоритетне подршке учесници указују на школску праксу где се предмет Грађанско васпитање углавном додељује наставнику без пуног фонда часова, чиме му се осигурава пуна зарада. Када је

у питању стручно усавршавање, указује се на потребу већег броја тема кроз етапно и модуларно учење, али и на строгу селекцију и бољу припрему водитеља обука.

У категорији *Разно* (потребе) налазе се одговори испитаника из којих се може сагледати перцепција постојећег контекста и правца у коме се овај предмет развија: потребно је осмислити начин награђивања ученика, јер постојећи начин оцењивања не прави фину разлику између ученика; потребна су наставна средства и материјали који су примерени специфичним потребама предмета; због необавештености наставничког колектива, предмет Грађанско васпитање доживљава се као небитан; неки наставници часове Грађанског васпитања користе за допунску наставу, слободне активности или одељењску заједницу; постоје велике разлике у броју ученика у групи, што умногоме зависи од промотивних активности предмета у школи. У целини гледано, осим потребе за стандардизацијом услова за наставнике, испитаници указују на потребу стварања боље позиције предмета у школи и унапређивање услова за рад у школи.

2.1. Процена компетенција наставника Грађанског васпитања у предметној настави у основној и средњој школи у односу на стандарде квалитета рада школа – област Настава и учење⁹

Поред података о самопроцени компетенција, у овом истраживању анализирани су и подаци из спољашњег вредновања квалитета рада школа, који се односе на квалитет наставе и учења у предметној настави основне и средње школе¹⁰. Током 2013. године, тимови спољашњих евалуатора посетили су и један број часова Грађанског васпитања у другом циклусу основне школе и у средњој школи и проценили су њихов квалитет у односу на седам стандарда квалитета. Резултати процене приказани су у Табели 28. Због малог броја посећених часова, податке треба посматрати само као илустрацију постојећег стања у настави Грађанског васпитања.

Табела 28 – Квалитет часова Грађанског васпитања у другом циклусу основне школе и у средњој школи – спољашње вредновање

ОСНОВНА ШКОЛА							
	2.1.	2.2.	2.3.	2.4.	2.5.	2.6.	2.7.
Сомбор ОШ6	1	2	2	1	1	2	2
Ужице ОШ6	2	2	2	2	2	2	2
Пожаревац ОШ6	3	3	4	4	3	3	3
Београд ОШ6	4	4	4	4	4	2	4
Краљево ОШ7	2	3	3	3	3	2	4
СРЕДЊА ШКОЛА							
	2.1.	2.2.	2.3.	2.4.	2.5.	2.6.	2.7.
Ужице СШ4	3	3	3	3	3	3	3
Краљево СШ3	4	3	3	4	3	3	4
Пожаревац СШ3	2	2	2	2	2	2	2
Лесковац СШ4	3	2	1	2	2	1	3
Лесковац СШ3	4	3	3	4	4	3	4

⁹ Видети Правилник о стандардима квалитета рада образовно-васпитних установа.

¹⁰ Област Настава и учење садржи седам стандарда квалитета којима се процењује рад наставника, квалитет процеса и комуникације и резултата рада на часу.

Иако је посећен мали број часова Грађанског васпитања на оба нивоа образовања, нивои остварености стандарда говоре о томе да наставници чине пропусте у раду и да предности овог предмета не користе за остваривање наставе у којој се примењује индивидуализовани приступ, формативно оцењивање и учење на часу.

3. Мишљење ученика о квалитету рада наставника Грађанског васпитања у основној и средњој школи

Ученици основне школе из шест градова (209) и ученици средње школе из четири града (120) изразили су своје мишљење о квалитету рада наставника Грађанског васпитања у односу на различите захтеве наставе: методе рада, управљање наставом, начин комуникације, активност ученика на настави и стварање потребних услова за рад. Због разлика у садржају програма и узрасних специфичности ученика, резултати за нивое основне и средње школе приказани су у посебним поглављима. У тумачењу налаза који следе потребно је имати у виду чињеницу да су у истраживање укључени ученици који су се за то пријавили и да се ради о веома мотивисаном узорку.

3.1. Квалитет рада наставника Грађанског васпитања у основној школи

Ученици који похађају разреде од трећег до осмог, путем четворостепене скале процене, изнели су своје мишљење о квалитету наставе и рада наставника Грађанског васпитања у основној школи. Према приказаној расподели одговора може се закључити да су ученици задовољни радом наставника и да је настава на овим часовима занимљивија од наставе на осталим часовима. (Табела 29)

Табела 29 – Мишљење ученика о квалитету наставе и рада наставника Грађанског васпитања у основној школи

Тврдње	%				
	Уопште се не слажем	Делимично се слажем	Углавном се слажем	У потпуности се слажем	Без одговора
Начин на који наставник грађанског васпитања држи час је интересантан.	0,5	5,7	16,7	77,0	0,0
На часовима грађанског васпитања сваки ученик има прилику да активно учествује.	0,5	2,4	10,0	86,6	0,5
Начин рада на часовима грађанског васпитања ми је занимљивији него на већини других часова.	5,3	10,0	30,1	54,5	0,0
У школи имамо одговарајуће услове за извођење активности у настави Грађанског васпитања.	6,2	14,4	24,9	54,1	0,5
У оквиру часа Грађанског васпитања успевамо да завршимо све започете активности.	1,9	8,1	28,7	60,8	0,5

Највећи проценат одговора ученика налази се у категоријама одговора *углавном се слажем* и *у потпуности се слажем*, у позитивном делу скале, при чему је приметно и то да код више од половине испитаника постоји потпуно слагање са свим тврдњама. Посебно су задовољни својом активношћу на часовима, али треба имати у виду то да овакав став може бити резултат поређења часова Грађанског васпитања и осталих часова у којима доминира фронтални рад и предавачка настава. Међутим, и остале процене говоре о томе да, према мишљењу ученика, наставници овог предмета раде квалитетно и да се припремају за рад.

Према дескриптивним статистичким показатељима, пет ставки које се односе на квалитет наставног рада, приказаним у Прилогу 18 – Табела 1, може се закључити да се вредности крећу између 3,27 и 3,84, у могућем распону од 1 до 4, што говори о позитивно процењеној настави Грађанског васпитања.

Као допуну овим резултатима додајемо и резултате нумеричког оцењивања рада наставника од стране ових ученика. На скали од 1 до 5, 85% ученика оцењује своје наставнике Грађанског васпитања највишом оценом, 10% оценом 4, а укупно мање од 5% ученика оценама од 1 до 3.

3.2. Квалитет рада наставника Грађанског васпитања у средњој школи

На исти начин као што су то радили ученици основне школе, и ученици средње школе изнели су своје мишљење о квалитету наставе и рада наставника Грађанског васпитања.

Табела 30 – Мишљење ученика о квалитету наставе и рада наставника Грађанског васпитања у средњој школи

Тврдње	%				
	Уопште се не слажем	Делимично се слажем	Углавном се слажем	У потпуности се слажем	Без одговора
Начин на који наставник Грађанског васпитања држи час је интересантан.	1,7	16,7	32,5	49,2	0,0
На часовима Грађанског васпитања сваки ученик има прилику да активно учествује.	0,8	0,8	15,8	82,5	0,0
Начин рада на часовима Грађанског васпитања ми је занимљивији него на већини других часова.	8,3	20,0	47,5	24,2	0,0
У школи имамо одговарајуће услове за извођење активности у настави Грађанског васпитања.	13,3	22,5	31,7	31,7	0,8
У оквиру часа Грађанског васпитања успевамо да завршимо све започете активности.	4,2	18,3	44,2	33,3	0,0

Када су у питању расподеле процената на две супротне стране скале, резултат је сличан резултату процене рада наставника у основној школи. Велика већина одговора налази се у категоријама *углавном се слажем* и *у потпуности се слажем*, али за разлику од ученика основне школе, постоји већи проценат одговора у категорији *слагања које није потпуно*, што говори о томе да се опажају и одређене мањкавости у наставном раду.

Ученици средње школе су најзадовољнији када је питању активност ученика на часовима, али је извесно да примећују и одређене пропусте у раду наставника када су у питању начин и услови рада и управљање процесом наставе. Око трећине испитаника нису задовољни условима који постоје на часовима, а готово исти проценат ученика не сматра да су ови часови занимљивији од осталих часова.

Према дескриптивним статистичким показатељима, пет ставки које се односе на квалитет наставног рада, приказаних у Прилогу 18 – Табела 2, може се закључити да се вредности крећу између 2,82 и 3,80, у могућем распону од 1 до 4, што говори о неуједначеном квалитету одређених аспеката наставе Грађанског васпитања у средњој школи.

На скали од 1 до 5, 65,8% ученика средње школе оцењује своје наставнике Грађанског васпитања највишом оценом, 25% ученика оценом 4, а укупно 9,2% ученика оценама 2 и 3.

У целини гледано, када је у питању рад наставника на часовима Грађанског васпитања, позитивније су процене ученика основне школе. Према проценама ученика средње школе може се закључити да преовлађује задовољство ученика, али да постоји простор за унапређивање рада наставника. Када се пореде процене ове две групе потребно је имати у виду и разлике у зрелости и искуству испитаника, које су могле утицати на објективност и прецизност процена.

V

ДОДАТНИ ЕВАЛУАТИВНИ НАЛАЗИ О
КВАЛИТЕТУ ПРЕДМЕТА ГРАЂАНСКО
ВАСПИТАЊЕ У ОСНОВНОЈ И СРЕДЊОЈ ШКОЛИ

1. Грађанско васпитање у првом циклусу основне школе

1.1. Како учитељи који остварују наставу Грађанског васпитања доживљавају овај наставни предмет?

У овом истраживању учитељима је омогућено да изнесу лични доживљај предмета и мишљење о томе како овај предмет доживљавају у непосредном окружењу и широј заједници. Субјективни доживљај предмета може бити од значаја за мотивацију и квалитет рада, а ставови у окружењу могу се посматрати као део контекста у коме се остварује образовање за демократију и грађанско друштво, који такође може утицати на мотивацију и квалитет рада. У Табели 31 приказани су категорисани најчешћи одговори учитеља када је реч о личној перцепцији.

Табела 31 – Лична перцепција предмета Грађанско васпитање од стране учитеља

Категорије одговора учитеља о личној перцепцији ГВ	f
Лично задовољство / уживање/ опуштање / интересно	47
Игра / учење кроз игру и дружење	46
Социјализација деце	40
Боље упознавање, разумевање и уважавање себе и других	38
Предмет који доприноси развоју личности и комуникацијских способности	37
Решавање проблема из свакодневног живота и примена у пракси, учење кроз искуство	22
Општа култура и култура понашања	21
Негативна перцепција (оптерећење, неорганизованост, сувишно, збуњеност, преклапање)	19
Испољавање, размена и развијање осећања, мишљења и слободног изражавања	18
Васпитање и неговање вредности	15
Слободно време, одмор	14
Тимски рад и сарадња	12
Остало (некатегорисано)	36
Укупно	365

f – број појединачних одговора учитеља

Код 365 учитеља који су желели да се изјасне (67,72% узорка), доминантно преовлађују позитивне перцепције и асоцијације у односу на предмет Грађанско васпитање у првом циклусу основне школе, јер мање од 6% испитаника има негативне перцепције. Највише је одговора из којих се може сагледати лично задовољство наставника који остварују наставу Грађанског васпитања, перцепција доминирајућих игровних активности, могућности за социјализацију ученика, развој самопоштовања и толеранције и могућности за развој личности и комуникације. Према садржају категорија може се закључити да наставници углавном имају асоцијације на добити које имају ученици, а око седмина наставника у првом плану има своје добити. Са становишта мотивације за рад, која је веома битна за квалитетну наставу, овај резултат може се сматрати обећавајућим за развој предмета.

1.2. Перцепција учитеља о томе како остали учесници у систему доживљавају предмет Грађанско васпитање

У Табели 32 су представљени категорисани најчешћи одговори о перцепцији учитеља како овај предмет доживљава њихово окружење.

Табела 32 – Перцепција учитеља о томе како предмет Грађанско васпитање доживљава окружење

Категорије одговора учитеља о томе како окружење доживљава предмет ГВ	f
Сувишан и небитан предмет/ неозбиљан предмет/глупост/оптерећење за ученике	103
Учење кроз игру и креативне радионице	42
Развија културу понашања и утиче на васпитање	37
Околина не разуме садржај, суштину и значај предмета	37
Неинформисани и незаинтересовани	25
Имају позитиван доживљај (без прецизирања)	20
Не знам	12
Нешто што је супротно или алтернативно веронауци	11
Развој комуникације и социјализација ученика	6
Остало (некатегорисано)	40
Укупно	333

f – број појединачних одговора учитеља

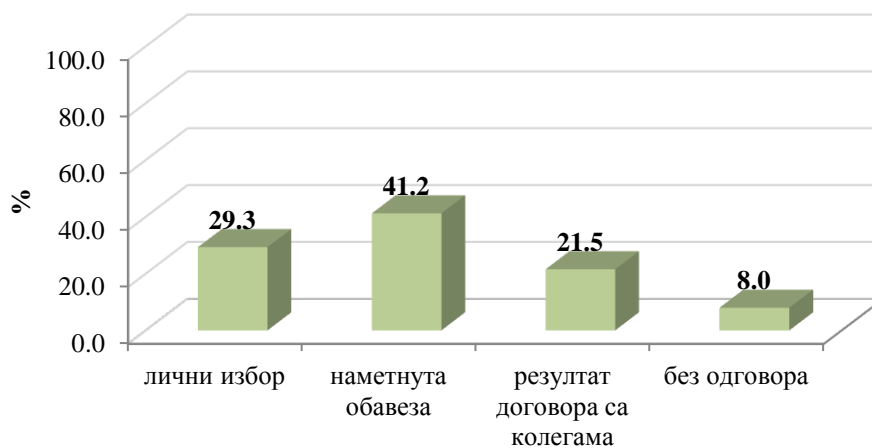
Према категоријама одговора може се закључити да трећина испитаника сматра да околина није прихватила овај предмет на начин како се то очекивало, јер се према њему односе као према нечем небитном, неозбиљном, сувишном и опретећујућем за ученике (103). Према осталим одговорима може се закључити да се предмет у окружењу препознаје према специфичностима приступа (42) и неким циљевима (37), али да има и оних који не разумеју функцију предмета (37) и који су неинформисани и незаинтересовани (25). Ако би се од постојећих категорија формирале нове, шире, постојала би упадљива доминација перцепције да околина негативно доживљава предмет Грађанско васпитање, што нас води ка закључку да главни реализатори наставе Грађанског васпитања у првом циклусу раде у окружењу које се не би могло назвати подржавајућим или наклоњеним.

У прилог добијеном резултату говоре и резултати из скале процене на ставци *Колеге у мојој школи уважавају значај предмета ГВ*, где 49,7% учитеља сматра да колеге у школи не увиђају значај предмета Грађанско васпитање.

Дакле, постоји већинско прихватање предмета од стране учитеља који га остварују, али је индикативно то што они сматрају да предмет није прихваћен, пре свега у школској заједници. У вези с тим, намеће се питање да ли и у којој мери овакав статус утиче на квалитет реализације, даљу популаризацију идеје и постизање суштинских идеја предмета. При томе је потребно имати у виду чињеницу да успешна реализација предмета и постизање жељених ефеката захтевају подржавајући контекст, будући да значајан део активности из програма захтева ангажовање не у учионици, него у школском и ваншколском окружењу.

1.3. Остваривање наставе Грађанског васпитања – избор или наметнута обавеза за учитеља

Путем упитника прикупљени су подаци о томе да ли је остваривање предмета Грађанско васпитање лични избор учитеља, наметнута обавеза или резултат договора са колегама у школи. Расподела одговора, приказана на *Графикону 11*, употпуњује слику о перцепцији предмета.

Графикон 11. Начин на који су учитељи укључени у остваривање наставе Грађанског васпитања

Иако су резултати истраживања показали да више од 94% учитеља има позитиван доживљај овог предмета, мање од трећине је изабрало овај предмет, док је за око 40% њих настава Грађанског васпитања наметнута обавеза и за око 20% њих резултат договора са колегама (при чему нема сазнања да ли је резултат договора постигнут под притиском).

И поред тога, на питање да ли желе да наставе са овим послом, скоро две трећине то жели (64,7%), 28% њих би препустило часове другим наставницима, а око 7% није желело да одговори.

Образложење одговора на претходно питање дало је 227 од укупно 539 учитеља. Према садржају образложења, може се закључити да они у овом предмету виде како личну (50), тако и професионалну добит (25), а потом и добит за ученике (25). Нешто мањи број учитеља наводи да би наставили да остварују наставу овог предмета зато што сматрају да је то важно и корисно истовремено за личност ученика и за личност наставника (19). Испитаници који би своје часове грађанског васпитања препустили колегама као разлоге наводе следеће: недостатак обука (49), недостатак мотивације (38) и оптерећеност укупним обавезама (21).

Као илустрацију налаза, представимо неке од одговора већине испитаника који желе да наставе да реализују часове грађанског васпитања:

- *Желим да реализујем овај предмет зато што омогућава бољу комуникацију са ученицима, боље међусобно упознавање и прихватање, заједно уживамо у планирању и извођењу активности.*
- *Ови часови ми пружају могућност да радим интердисциплинарно-педагошке, психолошке и социолошке теме; пружају могућност групног, тимског и истраживачког рада.*
- *Радионице су занимљиве и поучне, те олакшавају рад у настави, васпитног су карактера и помажу изградњи личности и ставова.*
- *Сматрам да је предмет одличан, пружа пуно могућности и тема за рад. Требало би да постане важнији предмет јер обрађује теме које уводе децу у реалан живот.*

1.4. Статус предмета Грађанско васпитање, услови и организациона питања од значаја за квалитет реализације у школама – мишљење учитеља

У овом евалуативном истраживању дошло се до додатних евалуативних налаза о једном броју питања у вези са реализацијом и статусом предмета. Налази се могу сматрати корисним за доношење одлука на системском нивоу, али и за решавање конкретних питања и изазова. Посебно интересантним могу се сматрати следећи налази:

1. Према мишљењу 72,4% учитеља, образовање за демократију и грађанско друштво потребно је ученицима у првом циклусу основне школе; 80,5% испитаника сматра да је овај предмет потребно изучавати у свим разредима у оквиру првог циклуса основног образовања, док 17,2% њих сматра да је довољно да се овај предмет предаје само у неком од разреда.

2. Већина учитеља (65,9%) сматра да је најадекватнији модел реализације – Грађанско васпитање као посебан предмет. Значајно мањи број учитеља сматра да би неки други модели били добри, као што су: реализација ГВ као посебног предмета, али и кроз интегрисане програме и садржаје који су заступљени у више наставних планова и програма (16,4%) и реализација ГВ кроз интегрисане програме или теме заступљене у више наставних планова и програма (12,3%).

3. Да Грађанско васпитање треба да буде изборни предмет у јединственој листи изборних предмета у сва четири разреда сматра 40,5% учитеља, а затим следе одговори: *обавезни изборни предмет у сва четири разреда* (30,7%) и *изборни предмет само у неким разредима* (7,8%).

4. Према овим испитаницима, највећа предност предмета Грађанско васпитање у првом циклусу огледа се у подстицању развоја личности ученика, а затим у томе што представља добру основу за одговоран и ангажован живот ученика у савременом

друштву. Ова два одговора заправо и представљају циљ, односно суштину овог предмета.

5. Највећи број испитаника сматра да би унапређивању наставе предмета највише допринеле додатне обуке, а потом и унапређивање наставног програма. Ова два става доминирају у односу на ставове да би унапређивању највише допринела промена статуса предмета – да постане обавезан предмет, повећање фонда часова, примена другачијег начина оцењивања ученика.

6. Да је постојећи начин оцењивања најадекватнији сматра 46% учитеља, док 26,5% учитеља сматра да би описно оцењивање било боље, а 21,2% учитеља сматра да би нумеричко оцењивање било боље.

7. Мишљење учитеља о квалитету уџбеника и приручника које у настави овог предмета користе ученици је подељено – 49,5% сматра да су квалитетни, 44,1% да нису квалитетни.

8. Приручници које користе учитељи процењени су од стране 59,4% испитаника као квалитетни, док остали имају нешто другачије мишљење.

9. Учитељи су подељени и у мишљењу о адекватности услова у школама, а који су потребни за остваривање активности у настави Грађанског васпитања – 54,3% сматра да у њиховим школама не постоје одговарајући услови за предвиђене активности, а 42,3% сматра да су услови у школама адекватни. Овај резултат потребно је сагледати у светлу перцепције окружења, које према већини испитаника није позитивно.

10. Највећа сагласност испитаника постоји у процени да је један час недељно довољан за остваривање циљева и исхода предмета ГВ – 73,9% испитаника сматра да је реч о адекватном фонду часова.

11. Већина учитеља (74,7%) сматра да је предвиђено време за активности у оквиру предмета адекватно одмерено, али су подељени у мишљењу колико су предвиђене активности сложене за извођење у групи (50,7% сматра да јесу, а остали да нису).

12. Три четвртине учитеља (74,7%) сагласно је да је предмет погодан за индивидуализовани приступ у раду са ученицима. Укупно 67,6% учитеља сматра да предмет пружа могућност да се успешно мере остварени резултати рада појединца.

13. Укупно 77,6% учитеља изражава сагласност у процени да се ефекти рада примећују код већине ученика који похађају наставу Грађанског васпитања.

Према наведеном, може се закључити да учитељи препознају значај и функцију предмета Грађанско васпитање и на најмлађем школском узрасту, али нису јединствени у виђењима позиције предмета у систему. Најприхватљивије им је да Грађанско васпитање буде посебан наставни предмет, што се може објаснити и недовољним знањима и вештинама за међупредметно и тематско планирање и рад. Сматрају да додатне обуке и корекције програма могу допринети квалитету предмета, али указују и

на услове који (не)постоје у школама. Обим предмета и предвиђене активности су примерене фонду часова, као и могућности за праћење напредовања ученика, али се не мисли исто када је у питању модел оцењивања и квалитет приручника за ученике и наставнике.

1.5. Настава Грађанског васпитања у комбинованим одељењима

На 20 радионица које су организоване у девет градова за учитеље широм Србије увек је било и учесника који остварују наставу у комбинованим одељењима (комбинација од два до четири разреда). Они су током дискусије редовно указивали на велики проблем у спровођењу радионица за више различитих узраста у условима када раде са малим бројем ученика, а посебно када је у једном разреду један ученик. Будући да је највећи број активности у овом предмету конципиран тако да подразумева и подстиче размену, персоналну или на нивоу групе, ови учитељи указују на то да нису у могућности да остваре циљеве наставе. Постојећи сценарији не садрже алтернативна решења која треба применити у условима када се ради са једним учеником или у групи ученика различитог узраста, чије су потребе и капацитети битно различити. У таквим околностима неретко се дешава да се програмски садржаји не реализују или се замењују другим ваннаставним активностима које нису повезане са садржајима грађанског васпитања. Суштински и формално ово се може сматрати озбиљним пропустом наставника и школа.

Према томе, унапређивање програма грађанског васпитања у првом циклусу треба да буде усмерено и на припрему алтернативних решења која ће се примењивати у комбинованим одељењима.

2. Грађанско васпитање у предметној настави основне и средње школе

2.1. Како наставници који остварују наставу Грађанског васпитања у другом циклусу основне школе и у средњој школи доживљавају овај наставни предмет?

Одговори наставника Грађанског васпитања у другом циклусу основне школе и у средњој школи о томе како доживљавају овај предмет приказани су у Табели 33.

Табела 33 – Лична перцепција предмета Грађанско васпитање од стране наставника предметне наставе у основној и средњој школи

Категорије одговора наставника предметне наставе о перцепцији предмета ГВ	f
Слобода мишљења и изражавања за ученике	26
Предмет који је користан/неопходан/значајан	22
Образовање активног и друштвено одговорног грађанина/активизам	17
Креативност	12
СТИЦАЊЕ ЖИВОТНИХ ЗНАЊА И ВЕШТИНА	10
Социјализација/дружење/учење кроз игру	7
Толеранција	6
Комуникација о друштвено важним темама	4
Лоша системска подршка	4
Допуна фонда часова	3
Људска и дечја права	3
Изазов	3
Правила лепог понашања	3
Разно	35
УКУПНО	155

f – број појединачних одговора наставника

Добијени резултати показују да код наставника доминантно преовлађују позитивни доживљаји, из којих се може сагледати и образовна и васпитна функција предмета. Битно другачија слика добија се када се говори о перцепцији како околина доживљава предмет (Табела 34).

Табела 34 – Перцепција наставника основне и средње школе о томе како предмет Грађанско васпитање доживљава окружење

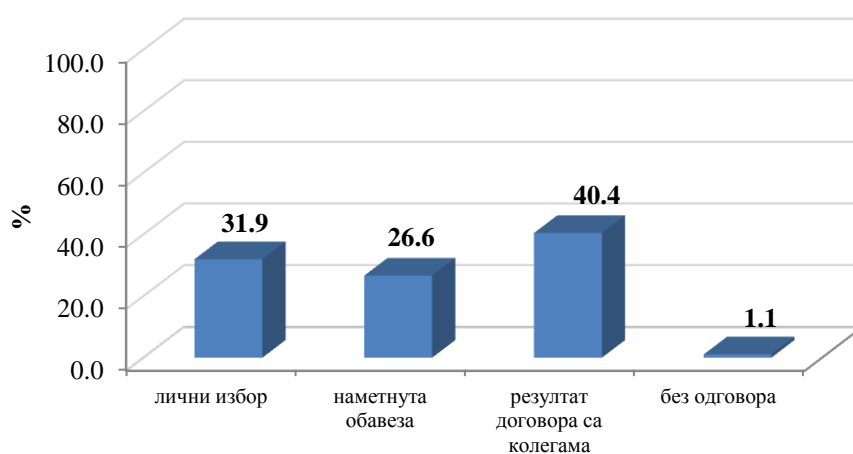
Категорије одговора наставника предметне наставе о томе како њихово окружење доживљава предмет ГВ	f
Губљење времена/неозбиљно/површно/сувишно/неуважавање потреба ученика	74
Допуна фонда часова	15
Учење и рад кроз игру	10
Васпитање	7
Безбожници/противтежа веронауци	6
Равнодушни су	5
Функционално	3
Разно	19
УКУПНО	139

f – број појединачних одговора наставника

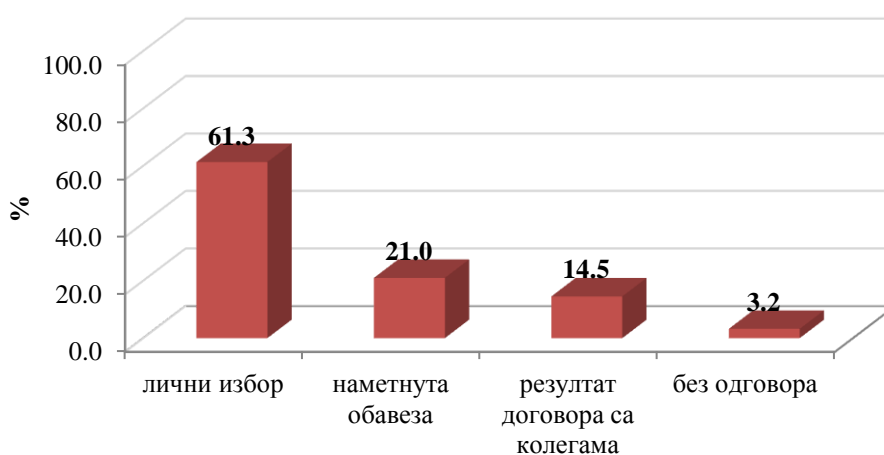
Само у три категорије са веома малим бројем одговора препознаје се позитивна перцепција понашања околине.

У сагласности са овим резултатом је и резултат на ставци у скали процене *Колеге у мојој школи уважавају значај предмета ГВ* – 77,6% наставника у основним школама и 71% наставника у средњим школама сматра да овај предмет није подржан од стране осталих наставника.

На питање да ли је за њих остваривање предмета Грађанско васпитање лични избор, наметнута обавеза или резултат договора са колегама, наставници основних и средњих школа изјашњавали су се на начин како је то приказано у *Графикону 12* и *Графикону 13*).

Графикон 12. Доживљај ангажмана у реализацији наставе грађанског васпитања од стране наставника основне школе

Графикон 13. Доживљај ангажмана у реализацији наставе грађанског васпитања од стране наставника средње школе

Према графичким приказима може се уочити да код наставника средње школе преовлађује лични избор (61,3%), што је двоструко више него код наставника основне школе. С друге стране, компромисно решење постигло је троструко више наставника основне школе. На оба нивоа образовања мање од једне трећине остварује предмет Грађанско васпитање као наметнуту обавезу.

Обећавајућим се чине подаци о броју наставника који желе да наставе са остваривањем предмета Грађанско васпитање – 70% наставника у основној школи и 84% наставника у средњој школи. Када би били у ситуацији да бирају, они би се определили за то да наставе са овим ангажовањем. Остали би тај посао препустили својим колегама. Међутим, потребно је имати у виду чињеницу да се мотивација ових наставника једним делом може објаснити егзистенцијалним разлозима, односно потребом да се осигура посао или пуни фонд часова.

Образложења наставника основних школа који желе да наставе са послом:

- лична и професионална добит (19);
- предмет је веома користан за развој и васпитање ученика (14);
- допуњујем фонд часова (6);
- корист имају и ученици и наставници (5).

Образложења наставника основних школа који не желе да наставе са послом:

- не осећају се довољно компетентним за његову реализацију (8);
- радије би да се посвете настави предмета за који су се школовали (7);
- деца нису довољно заинтересована и мотивисана (5);
- предмет није у довољној мери прихваћен и схваћен на адекватан начин (4).

Образложења наставника средњих школа који желе да наставе са послом:

- предмет је веома значајан и потребан ученицима (13);
- лично и професионално задовољство (10).

Образложења наставника средњих школа који не желе да наставе са послом:

- радије би да се посвете настави предмета за који су се школовали (5);
- није решено питање финансирања потребних материјала за рад и извођење радионица (3);
- незаинтересованост ученика (2);
- неприхватање предмета од стране осталих колега (2).

Образложења две групе наставника су веома слична и када су позитивна и када су негативна. Немотивисаност је најчешће узрокована неповољним контекстом и недовољном припремом за нови посао.

2.2. Како ученици у другом циклусу основне школе доживљавају предмет Грађанско васпитање?

За око 70% ученика основне школе, од њих 209, похађање овог предмета представља задовољство. Око четвртина ученика сматра да је Грађанско васпитање обавеза, али која их не оптерећује много, а ниједан испитаник не сматра да је предмет велико оптерећење или обавеза у којој не уживају. Око 90% испитаника ће и наредне године изабрати овај предмет као обавезни изборни, а само 3,3% ће изабрати други предмет (верску наставу).

Укупно 95% испитаника из основне школе својим друговима препоручује похађање предмета Грађанско васпитање. Образложења препорука¹¹ могу се распоредити у две категорије, које се односе на адекватност и функционалност садржаја:

- Садржај и начин рада су за ученике занимљиви, забавни, интересантни (142).
- Предмет је користан за свакодневни живот и/или даље образовање (99).

На отворено анкетно питање *Шта је за тебе највећа корист од предмета Грађанско васпитање* одговор је дало 194 испитаника. Њихови одговори, према садржају, могу се сврстати у следеће категорије одговора:

- Стицање специфичних знања, образовање у ужем смислу (67)
- Учење за сналажење у свакодневним ситуацијама, решавање проблема (50)
- Развој вештина комуникације (36)
- Допринос укупном развоју личности (24)
- Подршка у емотивном развоју и развоју самопоуздања (17).

Дакле, ученици који похађају Грађанско васпитање у основној школи јасно увиђају функционалност циљева и садржаја, пре свега за живот у савременом друштву, али посебно препознају и едукативни карактер предмета у односу на специфична знања, која сигурно неће моћи да стекну учењем на часовима других наставних предмета.

2.3. Како ученици у средњој школи доживљавају предмет Грађанско васпитање?

На овом нивоу образовања ученици (120) су одговарали на иста питања као и ученици основне школе. На питање у коме је понуђено више одговора, о томе шта предмет Грађанско васпитање за њих представља, ученици средње школе највише се опредељују за два одговора у веома сличном проценту: задовољство (45%) и обавеза која не оптерећује много (51%). У односу на ученике основне школе, може се рећи да око половине средњошколаца има одређену дистанцу према овом предмету, а разлоге можемо тражити у различитим факторима.

¹¹ Поједина образложења садржала су одговоре из обе категорије, због чега је укупан број образложења већи од броја испитаника.

На питање *Да ли ћеш и наредне школске године изабрати овај предмет*, 82% ученика средње школе одговорило је потврдно. Готово сви испитаници (98,3%) и осталим ученицима препоручују учење овог предмета. Своја образложења за ову препоруку дао је 101 ученик, а она се могу распоредити у три категорије:

- Квалитетни садржаји, нове интересантне теме, стицање специфичних знања (41);
- Корисно за свакодневни живот и развој личности (30);
- Занимљив начин рада (30).

Дакле, ученици препознају едукативни карактер предмета и функционалност садржаја, али у истој мери препоручују предмет због квалитетног рада наставника.

На отворено анкетно питање *Шта је за тебе највећа корист од предмета Грађанско васпитање* одговор је дало 86 испитаника. Њихови одговори, према садржају, могу се сврстати у следеће категорије одговора:

- Образовна добит у ужем смислу – стицање специфичних и корисних знања (26);
- Учење за сналажење и решавање проблема у различитим ситуацијама (22);
- Развој комуникације, толеранције, сарадње (19);
- Вредност у васпитном погледу, развој личности и вредности (19).

2.3.1. Резултати фокус групе за ученике средње школе

Због великог интересовања учесника у анкетирању из Друге економске школе из Београда, организована је фокус група на којој су главне теме биле квалитет програма и квалитет наставе Грађанског васпитања у средњој школи. У разговору је учествовао 21 ученик (15 девојчица и 6 дечака), од првог до трећег разреда средње школе, а водитељ је била наставница Грађанског васпитања у овој школи.

Резултати разговора са ученицима представљају вредне информације за доношење одлука о томе како се на нивоу система, али и на нивоу установе, могу учинити побољшања програма и начина рада. Продукти дискусије приказани су у целости у Прилогу 19.

2.4. Статус предмета Грађанско васпитање, услови и организациона питања од значаја за квалитет реализације у основним и средњим школама

Резултати анкете за наставнике у другом циклусу основне школе и наставнике у средњој школи, у делу који се односи на статус, услове и организацију рада, указују на следеће:

1. Постоји готово стопостотна сагласност испитаника о томе да је образовање за демократију и грађанско друштво потребно у другом циклусу основне школе и у средњој школи.
2. Око 90% испитаника сматра да је предмет потребно изучавати у свим разредима у оквиру другог циклуса основног образовања, односно 95% њих сматра да овај предмет заслужује место у сваком разреду средње школе.
3. Највећи проценат испитаника (73,3% наставника из основних школа и 78,3% наставника из средњих школа) дели мишљење да је најадекватнији модел реализације наставе Грађанског васпитања када је то посебан предмет. Када су даље разматрали модел и статус предмета, показало се да највећи број наставника из основних школа (54,5%) и још већи број наставника из средњих школа (80,9%) сматра да би предмет требало да има статус обавезног предмета у сва четири разреда.
4. Највећи број испитаника (48,9% наставника из основних школа и 48,4% наставника из средњих школа) сматра да је највећа предност изучавања предмета у томе што представља добру основу за одговоран и ангажован живот ученика у савременом друштву.
5. Највећи број наставника из основних школа сматра да би наставу овог предмета највише унапредило организовање додатних обука за наставнике (59,1%), а затим унапређивање наставног програма (49,5%). Став већине наставника из средњих школа је другачији. Према мишљењу 69,4% ових испитаника, промена статуса овог предмета у обавезни највише би допринела његовом унапређивању.
6. Више од половине испитаних наставника из основних школа (53,2%) и наставника из средњих школа (56,5%) сагласно је да је нумеричко оцењивање најбоље, док свега 24,5% наставника из основних школа и 19,4% наставника из средњих школа сматра да је постојећи начин оцењивања одговарајући.
7. Укупно 62,8% наставника из основних школа и 56,5% наставника из средњих школа сматра да су приручници које они користе неквалитетни.
8. Више од половине наставника из основних школа (63,8%) и наставника из средњих школа (61,3%) сматра да у њиховим школама не постоје одговарајући услови за предвиђене активности у оквиру овог предмета.
9. Око две трећине наставника из основних школа и нешто мање од половине наставника из средњих школа сматра да је један час недељно довољан за остваривање циљева и исхода предмета.

3. Приказ резултата других евалуативних студија

Код нас је реализован мали број истраживања која су као предмет интересовања имала наставни предмет Грађанско васпитање и васпитање за демократију. Истраживања су претежно била усмерена на процену квалитета садржаја, метода и ефеката наставе, као и статуса предмета. Мањи број студија у фокус ставља компетенције наставника, њихове потребе или проблеме са којима се суочавају у раду.

Грађанско васпитање је уведено као факултативни предмет у основне и средње школе у Србији школске 2001/2002. године, а од 2005. године има статус обавезног изборног предмета и заступљен је у наставним плановима са једним часом недељно.

Навешћемо нека разматрања, резултате и препоруке студија за које је процењено да садрже податке релевантне за предмет истраживања који је постављен у нашем истраживању.

Министарство просвете и спорта Републике Србије је, у сарадњи са међународним институцијама, реализовало пројекат евалуације наставе Грађанског васпитања у периоду јануар – јул 2002. године у основним и средњим школама у Србији. Резултати ове евалуације показали су да ученици сматрају да предмет Грађанско васпитање значајно доприноси бољем познавању права и обавеза. Ефекти Грађанског васпитања у вези са усвајањем демократских вредности такође су позитивни: ученици указују на већу личну зрелост, толерантност, на виши степен поштовања себе и других, боље поступање према људима, на лакше решавање проблема и конфликта, боље сналажење у свакодневним животним ситуацијама (према Јоксимовић, 2003).

Драгана Динић у студији „Евалуација ефеката наставе Грађанског васпитања после прве године његове имплементације“ (2002) усмерава се на „дечје болести“ новог предмета у систему образовања. Анализира прихваћеност предмета од стране ученика, родитеља и наставника, стручну оспособљеност предавача, али и материјално-техничке услове рада. Њене препоруке односе се на потребу популаризације предмета, већу информисаност свих заинтересованих. Као и у нашем истраживању, долази до закључка да је од посебног значаја едукација предавача и постојање квалитетних и функционалних приручника. Такође, уводи дилему око начина оцењивања, сматра да описно оцењивање дискриминише предмет, а рад предавача девалвира.

Ружена Шимоњи-Чернак, у раду „Грађанско васпитање у основној школи“ (2004), бави се анализом постојеће законске регулативе, као и међународним документима од значаја за овај предмет. Анализирајући програме рада за први и други циклус основне школе, указује на значајан допринос предмета Грађанско васпитање у васпитној функцији школе.

Следеће студије, референтне за област којом се бавимо, имале су дужи период за посматрање и евалуацију, па су њихови извештаји обухватнији, исцрпнији и употребљивији.

Снежана Јоксимовић и Славица Максић у свом раду „Образовање за демократију у школском контексту“ (2006) разматрају услове и препреке за демократско васпитање и образовање који заправо представљају очекиване исходе наставе Грађанског васпитања. Према њима, овај процес обухвата организацију и функционисање школе, наставне садржаје и методе, уџбенике, улогу и допринос наставника, васпитне циљеве школе, личне карактеристике и вредносне оријентације ученика. Критичка анализа ауторки усмерена је ка свим актерима образовно-васпитног процеса: ученици су више заинтересовани за права него за обавезе и одговорности, а наставници по правилу нису спремни да дискутују о „осетљивим“ темама (актуелна политика, верска и национална нетрпељивост, неприкладно понашање наставника и сл.).

И поред уочених мањкавости, у раду се наводи да је близу половине ученика – 47% и више од половине родитеља – 57% испунило своја очекивања од предмета. Такође се наводи да када би поново бирали између Грађанског васпитања и Верске наставе, 69% ученика и родитеља би поново изабрало наставу Грађанског васпитања. Ови подаци нам посредно указују на задовољавајући и прихватљив степен испуњености циљева предмета, као и адекватне компетенције наставника, што корелира са подацима наше студије. Суштинска замерка ауторки односи се на школу у целини. По њиховом мишљењу и у складу са добијеним подацима, да би школа могла да припреми ученике за живот у демократском друштву, неопходно је да она сама постане демократска заједница. Поред развоја моралног расуђивања самих ученика, морално васпитање треба да допринесе развоју групе као моралне заједнице која се темељи на нормама поверења, учествовања и колективне одговорности (према Миочиновић, 2003). То значи да наставници и ученици дискутују о проблемима од значаја за ученике и учествују у доношењу правила којима се регулише живот у школи. Позитивна атмосфера у школи подразумева међусобно уважавање свих учесника васпитно-образовног процеса, комуникацију у којој се охрабрују егалитарни односи, развија осећање заједништва и заједничка одговорност. Развоју аутономне личности ученика и демократских односа у школи могла би да допринесе додатна обука наставника, као и промене система школовања и целокупне социјалне климе у школи. Демократско васпитање захтева интегративни приступ, што значи да се не остварује само путем посебних предмета и часова, већ треба да прожима све школске активности и целокупну организацију школе.

Евалуативна студија „Грађанско васпитање – процена досадашњих резултата“ из 2009. године, аутора **Александра Бауцала, Тамаре Цамоње-Игњатовић, Мирјане Тркуље, Смиљане Грујић и Радмиле Радић-Дудић** односила се на процену ефеката наставе Грађанског васпитања. Евалуација је рађена на репрезентативном узорку ученика и наставника основних и средњих школа у Србији. Циљ студије био је унапређивање програма и његове реализације у школама. Приказаћемо само најважније резултате.

Аутори су процењивали степен знања ученика о садржајима обухваћених програмом Грађанског васпитања и добијени резултати указују на то да су ученици основних школа постигли релативно добар успех на тесту знања. Преко 50% њих је одговорило тачно на 9 од укупно 14 питања. Резултати ученика средњих школа показују да је на

свега 8 од 36 питања одговорило више од 50% ученика средњих школа. Такође, степен знања варира зависно од специфичних тема, тако да су ученици боље овладели појмовима који су блиски њиховом искуству и интересовањима, док се апстрактни појмови и појаве друштвено-политичког живота ван непосредног искуства слабије познају. Као објашњење указују на супротстављеност градива у односу на друштвени контекст.

Када су у питању ставови према садржају предмета Грађанско васпитање, ученици су генерално задовољни оним што су научили на предмету Грађанско васпитање, са акцентом на знања и вештине које су релевантне за боље разумевање себе, своје позиције и улоге у непосредном интерперсоналном и институционалном окружењу, о својим правима и обавезама и о сарадњи са другим људима. Мање су задовољни мером у којој им је Грађанско васпитање помогло да разумеју друштвене и политичке феномене који нису директно повезани са њиховим личним животом и контекстом.

Ставови према начину рада указују на то да су ученици углавном задовољни свим аспектима предмета. Посебно истичу слободно изражавање мишљења и уважавање ставова, што по њима није присутно у другим предметима.

Методе наставе које су најчешће заступљене на часовима Грађанског васпитања су, по мишљењу аутора студије, предавања, дискусије и дебате, а ређе се користи рад на новинским чланцима или видео-материјалима, хуманитарни пројекти, истраживање путем интернета и писање есеја. Анализа показује да се у неким случајевима наставници опредељују за класична предавања јер нису довољно мотивисани за улагање напора у промену стила рада, не желе да одударају од других предмета у школи, или немају одговарајуће услове нити довољно подршке од стране школе да би могли у већој мери да користе модерније методе. И поред тога, један од разлога због којих ученици позитивно оцењују наставу из Грађанског васпитања управо је другачији начин рада, првенствено дискусије и дебате. Ипак се може рећи да при реализацији часова Грађанског васпитања није у потпуности искоришћен потенцијал за употребу савремених метода наставе методологије. То опет значи да је у значајној мери пропуштена прилика да се ученицима и ученицама понуде интересантни облици рада.

Атмосфера на часовима Грађанског васпитања је директна последица претходно наведених налаза. Ученици наводе да је атмосфера на часовима најчешће опуштена, али истовремено радна и сарадничка. Аутори закључују да је Грађанско васпитање успело да промовише атмосферу која одговара ученицима и која им омогућава да се осећају опуштено док дискутују о одређеним темама са наставницима и другим ученицима.

Ставови околине према настави на основу процене ученика показали су да је однос родитеља према Грађанском васпитању позитиван, мање су задовољни односом других наставника из школе који им често шаљу „негативне поруке“ у вези с предметом ГВ.

Значајан аспект студије је и процена спремности на активну партиципацију у заједници и преузимање активне улоге у свом окружењу. Добијени подаци указују на то да

ученици који су похађали грађанско васпитање у значајној мери учествују у доношењу одлука у оквиру породице, око 80% ученика; око 40% ученика је изјавило да су редовно или повремено отворено приговорили наставнику због неправедног односа према себи или другом ученику; око 50% редовно или повремено помаже старијој или немоћној особи из суседства.

Ставови наставника о предмету Грађанско васпитање представљају још један значајан допринос студије. Највећи број наставника задовољан је корисношћу предмета за децу и темама које се обрађују.

Позитивно је процењен у већини случајева и однос директора школе, али утисци о односу надлежног министарства према предмету указују на недовољно јасан однос подршке. Већина наставника је задовољна могућностима које овај предмет пружа за подстицање критичког мишљења ученика, дискусијама на часу и повезаношћу тема са свакодневним животом ученика.

На основу добијених резултата, издвојене су препоруке за унапређивање наставе Грађанског васпитања. Ученици предлажу коришћење савременијих медијских и комуникацијских средстава, више коришћења интернета, а да удео предавачке наставе у Грађанском васпитању буде значајно мањи.

Предлози наставника за даљи развој квалитета наставе Грађанског васпитања и побољшање статуса предмета у школи и друштву односе се на: обуке за извођење предмета (71%); додатну литературу и приручнике за наставнике (68%); подршку предмету од стране Министарства просвете, науке и технолошког развоја (53%); промоције предмета на свим нивоима (46%).

У оквиру препорука аутора ове евалуативне студије за унапређивање програма и начина реализације значајно место имају промоција предмета на свим нивоима, унапређивање и можда промена статуса предмета, проширивање програма рада у смислу ангажовања ученика у пројектима ван школе. Посебно је важно обезбедити додатно системско усавршавање за наставнике (званичне обуке МПНТР, али и путем акредитованих програма ЗУОВ-а) и свакако „освежити“ постојеће програме).

Зорица Станисављевић-Петровић и **Марина Ивановић** свој рад „Грађанско васпитање у средњој школи и знања о демократији“ (2011) започињу дефинисањем појма демократија, демократско друштво и одређивањем позиције наставног предмета Грађанско васпитање у систему у целости.

Према мишљењу ауторки, демократска оријентација ученика испољава се у начину мишљења, кроз међусобне и међугрупне односе и у понашању. На развој демократске оријентације утичу породица, вршњаци, васпитно-образовне установе, средства масовних комуникација, друштвено-политичке организације, као и целокупна друштвена клима. Улогу школе препознају у васпитању и образовању за демократију, кроз теоријска знања о демократији, али и у могућности да ученици „практикују“ демократију.

Како је већ наведено, постојеће студије углавном су биле оријентисане на ученике, па приказани резултати посредно указују на квалитет наставе. Ауторке су процењивале ставове ученика о томе да ли наставни садржаји Грађанског васпитања значајно доприносе стицању одређених сазнања о грађанском друштву и демократским вредностима и дошле су до следећих резултата: највећи број испитаних ученика – 80,6% слаже се са тврдњом да часови Грађанског васпитања значајно доприносе да сазнају нешто што раније нису знали о грађанском друштву и демократским вредностима; када су у питању ставови ученика средњих школа о томе да ли Грађанско васпитање значајно доприноси да науче више о дечјим и људским правима и слободама: 69,7% ученика сложило се са овом тврдњом, а 27,9% испитаника се делимично слаже.

Међутим, један од задатака истраживања односио се и на практичну примену знања из предмета Грађанско васпитање у смислу планирања и реализације акција којима би се доприносило развоју вештина презентовања демократских вредности: свега 7% испитаних ученика одговорило је да је учествовало у реализацији неке акције, док 93% није учествовало ни у једној школској акцији повезаној са грађанским васпитањем, што говори да ученици углавном нису имали прилике да реализују усвојене садржаје изборног предмета.

Слађана Зуковић у раду „О грађанском васпитању у средњој школи из перспективе ученика и родитеља“ (2009) представила је резултате емпиријског истраживања чији је циљ био сагледавање општег односа средњошколаца и родитеља према изборном предмету Грађанско васпитање, као и анализа опажених ефеката реализације овог школског предмета. Анализа добијених резултата показала је да већина испитаника има позитиван однос према грађанском васпитању. У својим разматрањима указује на то да ученици који похађају грађанско васпитање и њихови родитељи имају висока очекивања од тог предмета, и тако постављена очекивања посебно су усмерена на образовну димензију овог предмета. Такође, налази да тако постављена очекивања нису у довољној мери и испуњена. Тачније речено, полазећи од очекивања испитаника и синтетизујући добијене резултате о опаженим ефектима, могло би се закључити да предмет Грађанско васпитање има велики васпитно-образовни потенцијал, али да, према налазима овог истраживања, тај потенцијал није у потпуности искоришћен.

Овакав закључак заправо нас враћа на почетак наше студије и на разлоге који су нас навели да се бавимо предметом Грађанско васпитање – тежњом и настојањем да подигнемо ниво квалитета рада у овој, очигледно врло значајној области васпитно-образовног система.

VI

СУМАРНИ РЕЗУЛТАТИ ЕВАЛУАЦИЈЕ

1. Сумарни резултати евалуације за први циклус основне школе

Према утврђеном оквиру за евалуацију квалитета програма Грађанског васпитања, применом различитих техника и инструмената, дошло се до квантитативних и квалитативних налаза који говоре о квалитету програма Грађанског васпитања у првом циклусу, о компетенцијама учитеља и другим питањима од значаја за осигурање квалитета наставног предмета.

Квантитативно изражени резултати критичке анализе програмских садржаја за сва четири разреда у првом циклусу основне школе, када се сагледава програм разреда у целини, крећу се у распону од 3,48 (други разред) до 3,68 (трећи разред). Будући да је највећа могућа оцена била 4, а најмања 1, може се рећи да су добијене оцене високе. У односу на критеријуме процене, највећа вредност ових програма огледа се, према мишљењу учитеља, у важности тема за остваривање циљева предмета и у предвиђеним активностима у оквиру тема. За друга два критеријума, примереност узрасту и занимљивост за ученике, постоји већи број примедби. То значи да су ипак потребне корекције у програмима да би се још више одговорило на узрастне потребе и могућности ученика.

Када разматрају постојеће проблеме у реализацији ових програма, учитељи најчешће говоре о проблемима који нису директно повезани са програмским садржајима, већ су последица њихове недовољне спремности за примену дидактичко-методичких решења која су и највећа специфичност овог предмета. Постоје и проблеми који су последица вишегодишњег нерешавања организационо-техничких питања у школи, али и изостанка системске подршке у континуираном стручном усавршавању и обезбеђивању материјала за рад ученика и наставника.

Специфичне проблеме у реализацији програма имају учитељи који рад остварују у комбинованим одељењима, неретко и са четири узрастне групе или са по једним или два ученика истог узраста. Предвиђене активности и садржаје нису у могућности да реализују, јер оне подразумевају интеракцију и размену, због чега неретко ове часове замењују другим ваннаставним активностима. У постојећим сценаријима за радионице нису дата алтернативна решења за специфичне околности у којима се остварује настава у комбинованом одељењу, а учитељи сматрају да нису довољно вешти да их адаптирају.

Процењује се да би се највећи број наведених проблема решио уколико би се активирао рад школских тимова на осмишљавању начина за унапређивање рада на часовима Грађанског васпитања. С друге стране, сви предлози и коментари учитеља треба да буду предмет анализе тимова стручњака који се баве развојем курикулума и обука за овај предмет. Учитељи указују на могућа организациона решења и програмска побољшања, дају сугестије за осмишљавање нових радионица, а њихови конкретни

предлози су приказани у овом раду. Посебну пажњу потребно је посветити аргументацији о другачијем распореду одређених тема у односу на узраст ученика.

Резултати самопроцене компетентности учитеља за квалитетну реализацију Грађанског васпитања показују да они увиђају недостатак одређених компетенција за квалитетан рад. Иако се ради о популацији наставника која је једина кроз иницијално образовање добила свеобухватну припрему за рад у школи, учитељи сматрају да су им за остваривање програма Грађанског васпитања ипак потребне посебне обуке. Најнесигурнији су у делу који се односи на личну информисаност и едукованост када је у питању образовање за демократију и грађанско друштво, што директно утиче и на њихов проактиван рад и деловање у школи и заједници.

Само 15% испитаника похађало је комплетну обавезну обуку за остваривање Грађанског васпитања у сва четири разреда, а исто толико је и оних који су похађали друге обуке из ове области, а које су у функцији предмета. Утврђено стање може се назвати веома неповољним и значи да постоји одступање од регулативе која прописује обавезно похађање програма обуке коју прописује министар надлежан за послове образовања. Опмињући је и податак да близу 80% испитаника није похађало ни додатне обуке из каталога акредитованих програма које су корисне за реализацију предмета. Као приоритетну потребу највећи број учитеља издваја обуку за развој методичких знања и вештина за интерактиван рад.

Од носилаца политике образовања очекују помоћ у обезбеђивању обука и стручне литературе и у успостављању механизма сарадње школа и локалних заједница која је неопходна за остваривање циљева предмета Грађанског васпитања и његову промоцију. Указали су и на могућност обogaћивања студијских програма на учитељским факултетима увођењем новог предмета који ће пружити теоријске основе и методичку припрему за успешан рад у настави Грађанског васпитања.

Неповољним налазом може се сматрати то што више од 40% учитеља наставу овог предмета доживљава као наметнуту обавезу, а 28% њих би радо ове часове препустили својим колегама. Незадовољни, односно немотивисани испитаници објашњавају свој став као директну последицу оптерећења укупним обавезама у школи и недовољном припремом путем обука. Потребно је подсетити да су у првим годинама реализације предмета школе упућивале учитеље на обуку, а да су они затим остваривали наставу за групе ученика из различитих одељења, што је било додатно плаћено. Актом надлежног министарства, ова пракса је промењена тако да је остваривање наставе Грађанског васпитања постала обавеза свих учитеља и остварује се у оквиру једног одељења, без обзира на број ученика.

Упркос наведеним подацима који указују на неповољан контекст у погледу припремљености учитеља, евалуативни налази показали су да највећи број испитаника сматра да је изучавање овог предмета потребно, да је постојећи модел реализације одговарајући, да би требало да се изучава континуирано, током целог циклуса, као и да

је предвиђен начин оцењивања адекватан. С друге стране, мишљења испитаника су подељена када је реч о процени квалитета уџбеника и приручника, адекватности услова за реализацију предмета и школског окружења.

Више од две трећине испитаника сагласно је да се ефекти рада примећују код већине ученика који га похађају. Највећи број испитаника наводи да се предност предмета најпре огледа у утицају који има на подстицање развоја личности ученика, што представља добру основу за одговоран и ангажован живот ученика у савременом друштву, што и јесу циљеви овог предмета.

Важно је и то што код учитеља – реализатора предмета Грађанско васпитање преовлађују позитивни доживљаји, осећања и перцепције у вези са овим ангажовањем. Према датим одговорима може се закључити да испитаници превасходно имају на уму ученике и добити које они имају од Грађанског васпитања, али није занемарљив број испитаника којима је на првом месту лично задовољство. Међутим, учитељи сматрају да нису добили подршку у окружењу, што се може видети из велике већине одговора о томе како непосредно окружење сматра да је предмет небитан и неозбиљан и да оптерећује ученике. Око половине испитаника сматра да њихове колеге у школи не увиђају значај предмета Грађанско васпитање. Овај резултат још јасније указује на неповољне срединске услове за промоцију предмета и развој школског етоса на принципима образовања за демократију и грађанско друштво.

2. Сумарни налази евалуације за други циклус основне школе

Резултати истраживања засновани на критичкој анализи садржаја програма Грађанског васпитања од петог до осмог разреда показали су да на програм шестог разреда има највише примедби. Изражене квантитативно, на скали од 1 до 4, оцене за појединачне програме крећу се у распону од 3,16 (шести разред) до 3,61 (осми разред). У односу на критеријуме процене, најбоље је процењена релевантност тема за остваривање циљева предмета. Међутим, оцене показују да испитаници имају примедбе на избор садржаја у оквиру програмских тема, посебно у петом и шестом разреду. Са овим су повезане и оцене за примереност садржаја узрасту ученика и за занимљивост садржаја ученицима.

Према образложењима датих оцена може се закључити да је потребно преиспитати колико су захтеви који се постављају пред ученике примерени њиховом израсту и могућностима. Више од 50% наставника сматра да захтеви нису примерени ученицима, а додатно указују на проблеме са неразумевањем одређених садржаја, који захтевају већу интелектуалну и социјалну зрелост ученика, посебно у области развоја активизма и партиципације, планирања акција, пројектног планирања и деловања.

С друге стране, уопште се не доводи у питање функционална и образовно-васпитна вредност садржаја, што се види и из резултата вредновања програма за други циклус у целини. У узорку испитаника не постоји поларизација мишљења, али је индикативан

број оних који сматрају да су потребне одређене промене у програмима. Међутим, из добијених података може се закључити да су потребне и промене у раду наставника и да се оно што се наводи као проблем, може решити само уколико се уложе додатни напори у припремању за наставу и осмишљавању часова. Будући да наставник није само испоручилац садржаја, од њега се очекује да осмисли начине да садржаје учини занимљивијим и примеренијим ученицима.

Процене квалитета програма које су дали ученици позитивније су од процена наставника. Велика већина ових испитаника сматра да је градиво занимљиво, да није тешко за већину ученика, да је применљиво у свакодневном животу и да има значај за њихов укупан развој. Њихов предлог за увођење нових тема потребно је размотрити у правцу проширивања програма, који би имао изборни део, чиме би се одговорило на потребе већег броја ученика. Желе да се програм допуни темама које их интересују и да се повећа фонд часова. Ово мишљење потребно је размотрити да би се утврдило да ли постоје могућности да се у програмима оставе „простори слободе“ како би наставници и ученици уводили садржаје који су им у том тренутку важни. Захтев за повећањем фонда часова могуће је решити у оквиру других активности у школи у оквиру школског програма.

Према оценама којима су оценили своју стручност за остваривање програма Грађанског васпитања у предметној настави основне школе, може се закључити да испитаници увиђају да постоји простор за додатно учење и унапређивање рада. Индикативан је налаз да сваки трећи испитаник на скали од 1 до 5 себе оцењује оценом 3, док је оцене 2 и 5 дало по 8,5% испитаника. Уколико се уважи податак о малом броју наставника који су похађали комплетну обуку за овај ниво образовања, добијене оцене треба разумети као признање да постоји несигурност у раду и недовољно знања и вештина да се без стручне помоћи остваре програмске активности на начин који обезбеђује квалитет исхода учења.

Иако су самопроцене компетентности у односу на специфичне захтеве наставног рада углавном позитивне, више од 20% испитаника несигурно је у разумевању природе и сврхе образовања за демократију и грађанско друштво, у планирању наставе, у разумевању специфичности предмета и корелације са другим предметима.

Само 10% предметних наставника из узорка испитаника који долазе из основних школа похађало је комплетну обуку, више од 40% само за одређене разреде, а 35% није уопште похађало обуку. Као приоритетне, ови испитаници издвајају обуке за развој методичких знања и вештина за интерактиван рад, што се може објаснити и неадекватном припремом за рад у настави коју добијају током иницијалног образовања. У овој групи испитаника издваја се став о потреби оштрије селекције наставника којима ће бити поверена настава Грађанског васпитања.

Ученици у другом циклусу основне школе веома позитивно процењују рад наставника, јер им они омогућавају већу активност и занимљивије часове него други наставници.

Због тога је за 70% испитаника похађање Грађанског васпитања задовољство и 90% ће поново изабрати овај предмет у наредној школској години. Они истичу едукативни значај предмета и погодност приступа рада који доминира (интеракција, размена, акција...).

Личне перцепције и доживљаји предмета Грађанско васпитање од стране наставника у основној школи јесу преовлађујуће позитивне, а према садржајима одговора може се закључити да постоји фокус на едукативном карактеру предмета. Међутим, када процењују окружење, наставници из основне школе сматрају да је оно неповољно – 77% испитаника сматра да њихове колеге у основним школама не уважавају значај предмета Грађанско васпитање. Без обзира на то, 70% испитаника не жели да напусти наставу овог предмета, јер сматрају да имају личну и професионалну добит, да реализују корисне садржаје за ученике и да је то добра прилика да се допуни фонд часова. Остали, који би најрадије прекинули са реализацијом наставе, образлажу то недовољним компетенцијама, немотивисаним ученицима и неприхватањем предмета у школском окружењу.

У целини гледано, предметни наставници из основне школе су једногласни у ставу да је образовање за демократију и грађанско друштво неопходно у овој етапи образовања, а значајна већина (73,3%) сматра да је најбоље да постоји посебан наставни предмет. Око половине испитаника је за то да се статус предмета промени тако да постане обавезан у сва четири разреда. Унапређивању рада највише би допринеле обуке, корекције програма и промена статуса предмета, сматрају ови испитаници. Око половине испитаника је и за то да оцењивање буде нумеричко, али њихово образложење нема ваљано стручно утемељење. Процењујемо да ово предлажу као механизам који ће учинити да предмет буде више уважен од стране наставника и ученика, а не као механизам који ће допринети квалитету предмета у целини. Постојећи услови у основним школама опажају се као неповољност код 63,8% испитаника, а 62,8% наставника сматра да приручници које користе нису довољно добри.

Дакле, наставници су веома конкретно указали на места у програмима од петог до осмог разреда у којима су потребне интервенције и на потребну помоћ и подршку. Њихове предлоге и примедбе потребно је сагледати кроз призму свих неповољности које су пратиле рад наставника – неприхватање предмета од стране околине, неприпремљеност или недовољна припремљеност наставника, неповољна организација рада у школама и недовољно ресурса за активности у настави. Едукативни и функционални значај предмета не доводи се у питање од стране ученика и наставника, али се јасно сагледава простор за побољшање наставног рада.

3. Сумарни налази евалуације за средњу школу

Према проценама наставника из средњих школа (62) који су анализирали програме Грађанског васпитања за средњу школу, квантитативно изражено, на скали од 1 до 4, најбољи је програм за први разред (3,89), а највише примедби има на програме другог (3,00) и трећег разреда (3,02). Програм четвртог разреда оцењен је оценом 3,57.

У односу на четири критеријума за процену, према овим испитаницима, важност тема у сва четири разреда не доводи се у питање, а садржаји су, осим у трећем разреду, примерени узрасту ученика. Када разматрају адекватност садржаја у односу на теме, испитаници једино немају примедбе на програм првог разреда, али је другачије са другим и трећим разредом. На занимљивост садржаја има највише примедби и то посебно у другом и трећем разреду.

Након вишегодишњег искуства у реализацији ових програма наставници предлажу да се осавремене примери у приручницима и да се застареле и неадекватне ситуације у сценарију замене новим. Указују и на потребу проширивања листе тема које захтевају актуелни догађаји у друштву. Сматрају да је потребно да се више инсистира на употреби филма у настави, јер се показало да су ефикасни у настави Грађанског васпитања. С друге стране, критикују захтеве у вези са бројним и превише обимним документима који су предмет анализе у настави (међународне конвенције и декларације), јер без конкретних примера имају мало утицаја на ученике.

Ови испитаници су мислили и на ученике са сметњама у развоју којих је све више у редовном систему, будући да се подржава развој инклузивности школа. Због тога указују на потребу прилагођавања одређених садржаја ученицима са сметњама у развоју. Показало се и то да ученици у трогодишњим образовним профилима остају ускраћени за одређене релевантне теме, због чега је неопходно другачије распоредити теме, а с друге стране исти ученици имају потребу за интензивнијим радом на темама о професионалном образовању, тражењу посла и свету рада.

Када сагледавају програм средње школе у целини, процене наставника су у сагласности са проценама појединачних програма. Нису јединствени у ставовима о занимљивости програма за ученике, а скоро половина наставника указује и на то да захтеви који се постављају пред ученике нису добро одмерени. С друге стране, наставници су јединствени у разумевању значаја овог предмета за развој личности и одговоран и ангажован живот у савременом друштву. Конкретни предлози за унапређивање програма заслужују пажњу тимова који ће се бавити ревизијом програма за средњу школу, али треба имати у виду чињеницу да се одређене мањкавости више односе на услове рада у школи и вештине наставника него на садржај програма.

Ученици средње школе веома слично размишљају о програмима Грађанског васпитања као и њихови наставници. Указују на незанимљиве садржаје, при чему треба имати у виду да су за ниво средње школе предвиђени обимнији образовни садржаји, што је у

складу са капацитетима ученика. У односу на основну школу, на овом нивоу се очекује много више самосталног учења, читања, истраживања, упознавања са чињеницама и документима, што ученицима некада не одговара због других обавеза које имају. Ипак, ученици се залажу за нове теме и рedefинисање постојећих, што може бити решено одређивањем изборних садржаја за које ће се они опредељивати у складу са интересовањем.

Наставници Грађанског васпитања у средњој школи имају веће поверење у своје стручне капацитете од наставника основних школа. Сваки трећи испитаник сматра да постиже максимум у погледу стручности, а сваки други да заслужује оцену 4 (на скали од 1 до 5). Једним делом се добијена самопроцена може објаснити и садржајем програма у средњој школи, који је више усмерен на образовање у ужем смислу, у чему су наставници успешнији, док је у основној школи већи акценат на пружању психосоцијалне подршке ученицима и у развоју вештина комуникације.

У односу на компетенције које су специфичне за наставу Грађанског васпитања, наставници средњих школа су задовољни оним што раде и постижу као резултат. Од 29 пожељних описа понашања, само у једном случају око трећине испитаника сматра да им је потребна помоћ и то у покретању активности из области ОДГД у којима ученици могу активно да партиципирају (пројекти, сарадња са локалном заједницом и сл.). Осим тога, уочава се да наставници нису довољно задовољни када самостално доносе одлуке у вези са методиком рада и специфичним наставничким вештинама.

Наставници средњих школа су у повољнијој ситуацији од наставника основних школа када је у питању претходно похађање обука за остваривање наставе Грађанског васпитања. Скоро сваки други испитаник је похађао обуку за све разреде, сваки трећи обуку за неки од четири разреда, а сваки десети није уопште имао обуку. За овај узорак наставника средњих школа не може се рећи да је пасиван у односу на стручно усавршавање. Укупно 62 наставника похађало је 115 додатних програма стручног усавршавања који су у директној вези са наставом Грађанског васпитања, али и даље јасно препознају своје потребе за даљим учењем. Приоритет им је развој методичких знања и вештина за интерактиван рад, што се могло и очекивати ако се узме у обзир њихово претходно учење током иницијалног образовања.

Ученици средње школе који похађају Грађанско васпитање, учесници у овом истраживању, у већини су задовољни радом својих наставника, посебно могућностима које они стварају да ученици буду активни на часовима. Међутим, око 30% њих ове часове не опажа увек као занимљивије од осталих часова, а око 20% не слаже се с тим да наставник ради интересантно. Постоје и ученици који сматрају да наставници имају одређене проблеме у управљању наставним процесом (око 20%) и да наставници не обезбеђују све потребне услове за рад (око 35%).

За ученике средње школе похађање предмета Грађанско васпитање је задовољство (45%) и обавеза која не оптерећује много (51%), што значи да је потребно рачунати с

тим да половина испитаних средњошколаца има одређену дистанцу према овом предмету, а разлоге можемо тражити у различитим факторима. На питање *Да ли ћеш и наредне школске године изабрати овај предмет?*, 82% ученика средње школе одговорило је потврдно. Они сматрају да имају добити од предмета и то у стицању специфичних и корисних знања, у учењу за сналажење и решавање проблема у различитим животним ситуацијама, у развоју комуникације, толеранције, сарадње и развоју вредности и личности у целини.

Код ових наставника преовлађују позитивне перцепције предмета, али нису задовољни тиме како њихово окружење доживљава ову новину, јер 71% наставника сматра да њихове колеге не уважавају значај предмета Грађанско васпитање. У односу на наставнике у основним школама, двоструко више је оних којима је опредељење за ову наставу лични избор. Велика већина наставника жели да настави са овим послом.

Када су у питању статус предмета Грађанско васпитање, услови и организациона питања од значаја за квалитет реализације у средњим школама, сви наставници сматрају да је образовање за демократију и грађанско друштво потребно у средњој школи, а 95% њих сматра да овај предмет треба да се учи у сваком разреду средње школе. За 78,3% наставника најадекватнији модел реализације наставе Грађанског васпитања у средњој школи је када је то посебан предмет, а њих 80,9% сматра да би предмет требало да има статус обавезног предмета у сва четири разреда. Према мишљењу 69,4% ових испитаника, промена статуса предмета у обавезни највише би допринела његовом унапређивању. Више од половине испитаних наставника из средњих школа (56,5%) сагласно је да је нумеричко оцењивање најадекватнији начин, док свега 19,4% наставника из средњих школа сматра да је постојећи начин оцењивања одговарајући.

Када су у питању услови за рад, 56,5% наставника из средњих школа сматра да су приручници које они користе некавалитетни, а 61,3% наставника сматра да у њиховим школама не постоје одговарајући услови за предвиђене активности у оквиру овог предмета.

У односу на предметну наставу у основној школи, не постоје суштинске разлике у проценама квалитета програма и компетенција наставника. Наставници су дали конкретне предлоге за побољшање програмских садржаја, а изнели су и виђења за другачије уређивање одређених концептуалних и организационих питања. Коментари и предлози ученика су, такође, вредни пажње и препоручују се као релевантан извор података за стручњаке који се баве квалитетом наставних програма. Обе групе испитаника увиђају значај образовања за демократију и грађанско друштво и у потпуности прихватају циљеве образовања који су утврђени за наставни предмет.

VII

ЗАКЉУЧЦИ И ПРЕПОРУКЕ

У односу на добијене резултате емпиријског истраживања, које је било усмерено на испитивање квалитета наставних програма Грађанског васпитања за све разреде у основној и средњој школи и испитивање компетенција наставника овог предмета, могу се извести одређени **закључци**:

1. У целини гледано, према мишљењу испитаника у овом истраживању, може се рећи да ученици у Србији имају углавном добре наставне програме за образовање за демократију и грађанско друштво. Међутим, искуства у вишегодишњој реализацији и потребе генерација које долазе захтевају да се аутори поново посвете донетим програмима да би их учинили још бољим. Коментари и предлози наставника и ученика указују на потребу ревизије садржаја, али се за већину разреда углавном ради о мањим корекцијама у одређеним деловима, без потребе озбиљнијег реструктурирања. У мањем броју програма потребне су веће интервенције да би се они учинили примеренијим узрасту, интересантнијим за ученике и да би више били у функцији циљева предмета. Наставници и ученици дали су конкретне предлоге за унапређивање програма за поједине разреде у основној и средњој школи, али предлажу и да се преиспита позиција одређених тема у односу на узрастне капацитете ученика.

2. Постојећи програми у првом циклусу основне школе не могу се применити у највећем броју комбинованих и микродељења у сеоским подручјима и неподељеним школама, а до сада нису припремљена упутства за адаптацију радионица и примери алтернативних сценарија. Програми за средњу школу не одговарају у потпуности на потребе ученика у трогодишњим образовним профилима у стручним школама.

3. Наставници се суочавају са низом проблема и изазова у реализацији програма, али је приметно да се наведени проблеми највише односе на организационо-логистичка питања и недостатак знања и вештина за квалитетно остваривање предвиђених активности.

4. У самопроцени компетенција, без обзира на ком нивоу образовања раде, наставници сматрају да су најмање сигурни у разумевању природе и сврхе образовања за демократију и грађанско друштво и у разумевању одређених садржаја из ове области. У односу на учитеље, предметни наставници сматрају да нису довољно компетентни у пословима око планирања наставе и у разумевању специфичности предмета због чега нису у потпуности задовољни решењима која примењују у настави.

5. У систему се суочавамо са веома неуједначеном припремом наставника за остваривање наставе Грађанског васпитања. Број наставника у основној школи који су савладали комплетне обуке мањи је од петине, док је у средњој школи ситуација повољнија, јер је скоро половина наставника савладала комплетне обуке. Остали наставници започињу ангажовање у настави овог предмета или без предвиђених обавезних обука или са сажетим обукама, чиме се одступа од важећег прописа.

6. Наставници разумеју важност додатних обука за квалитетно остваривање наставе Грађанског васпитања и имају очекивања од доносилаца одлука у вези са потребним обукама. Они увиђају да су им потребне додатне обуке за развој специфичних методичких знања и вештина и за боље разумевање и промоцију важности образовања за демократију и грађанско друштво. Међутим, значајан број наставника, посебно у основним школама, није похађао друге доступне обуке које би биле у функцији квалитета наставе Грађанског васпитања.

7. Наставницима Грађанског васпитања потребна је подршка на системском нивоу, али и на нивоу установе. Од носилаца политике образовања очекују да обезбеде неопходне услове за континуирано стручно усавршавање и промоцију предмета. На нивоу установе углавном опажају незаинтересованост руководства и осталих запослених или чак неприхватање овог предмета. У таквој клими нема довољно спремности да се обезбеде потребни просторни и технички услови за рад, као и едукативни материјал који је неопходан за квалитетан рад са ученицима.

Осим резултата који се односе на главне циљеве истраживања, и додатни налази омогућавају јасније сагледавање ширег контекста у коме се остварује предмет Грађанског васпитања. У односу на ове резултате могу се извести следећи **додатни закључци**:

1. Постоји прихватање предмета од стране већине наставника који га остварују, пре свега зато што увиђају његов значај за социјални и емоционални развој ученика, али истовремено увиђају значај предмета за сопствени лични и професионални развој. Индикативно је то што наставници Грађанског васпитања сматрају да предмет није прихваћен у школској заједници.

2. Значајна већина наставника мотивисана је да остварује наставу предмета Грађанског васпитања, иако је немалом броју ово наметнута обавеза. Мотивација наставника Грађанског васпитања у основним и средњим школама, између осталог, зависи од подршке коју добијају у школи и односа осталих запослених према овом предмету.

3. Наставници се залажу за оштрију селекцију наставника који се укључују у наставу Грађанског васпитања. Они сматрају да не постоје јасни критеријуми за избор/препоруку, што се у школама користи тако што се предмет додељује оним наставницима који остају без потребног броја часова, чиме им се обезбеђује пуна зарада.

4. Већина наставника сматра да би промена начина оцењивања у нумеричко допринела побољшању статуса предмета. Овај став може се објаснити постојећом лошом праксом у систему, где се учи углавном само за оцену. Може се рећи да се кроз оцењивање у овом наставном предмету потврђују сви недостаци формативног оцењивања које је још увек недовољно развијено у нашем систему.

5. Мишљење испитаника је подељено о томе да ли овај предмет треба да има посебан статус као изборни предмет (обавезност) или му је место у заједничкој листи изборних предмета. Неретко се испитаници залажу и за то да одређени садржаји Грађанског васпитања постану део програма одељењских заједница или да постану обавезан предмет за све ученике.

6. Ученици основне и средње школе сматрају да су програми Грађанског васпитања углавном добри и увиђају значај учења предвиђених садржаја. Највећи број ученика препоручује предмет својим вршњацима.

7. Ако се главни налази наведених истраживачких студија упореде са налазима овог истраживања, може се рећи следеће:

– Студије из 2002. године указују на потребу квалитетне едукације наставника и израде квалитетних приручника, што се у нашем истраживању потврђује као неопходан услов квалитетног рада. Пошто се и након 11 година инсистира на овом питању, може се закључити да још увек не постоји систем континуираног стручног усавршавања наставника Грађанског васпитања.

– Студија из 2004. године која се односила на Грађанско васпитање у основној школи показала је да предмет има значајан утицај на васпитну улогу школе. У нашем истраживању исти став изражавају и наставници и ученици. Неки учесници у истраживању залажу се да садржаји овог предмета постану обавезни за све и да се уграде у програме одељењских заједница.

– Студија из 2006. године дала је вредне налазе о важности подржавајућег школског контекста за остваривање циљева образовања за демократију и грађанско друштво. Како аутори наводе, школа мора бити демократска заједница ако жели да припрема ученике за живот у демократском друштву. Наше истраживање је показало да клима која постоји у школској заједници има утицаја на мотивацију ученика и наставника и њихово укупно залагање.

– Студија из 2009. године била је усмерена на процењивање знања ученика о садржајима који су обухваћени програмима Грађанског васпитања, али је обухватила и нека питања којима смо се бавили у нашем истраживању. Веома слични резултати добијени су у испитивању задовољства ученика наставом Грађанског васпитања. У оба истраживања показало се да су ученици задовољни главним аспектима наставе, а посебно истичу атмосферу, активност и слободно изражавање мишљења. С друге стране, у оба истраживања ученици указују на то да не користе сви наставници могућности у погледу наставних метода, техника и облика рада, јер се опредељују за тзв. предавачку наставу. Веома слични налази добијени су и у испитивању ставова наставника о корисности предмета и ови ставови су позитивни. У оба истраживања наставници указују на недовољну подршку надлежног министарства.

У односу на главне евалуативне налазе и закључке, дајемо следеће

ПРЕПОРУКЕ

1. Резултати критичке анализе програма Грађанског васпитања за све нивое образовања у основној и средњој школи указују на потребу ревизије постојећих програма. У складу са прописаним надлежностима, очекује се да се овај посао повери стручњацима из Завода за унапређивање образовања и васпитања. Препоручује се формирање експертских тимова који ће у процесу ревизије, са посебном пажњом, размотрити процене квалитета програма, конкретне предлоге и препоруке испитаника до којих се дошло у овом истраживању.

2. Да би се одговорило на потребе ученика у комбинованим и микроодељењима и неподељеним школама, потребно је припремити и учинити доступним наставницима алтернативне активности и/или садржаје и предложити начине рада који у овим специфичним условима неће негативно утицати на остваривање циљева наставе Грађанског васпитања. Процењује се да би се ово питање могло решити припремањем посебних приручника за наставнике или додатним стручним упутством за остваривање наставе.

Да би се одговорило на различите потребе и интересовања ученика, посебно у другом циклусу основне школе и у средњој школи, препоручује се проширивање програмских садржаја увођењем изборног (слободног, отвореног) дела програма. Тиме би се створиле могућности да ученици, уз помоћ наставника, са предложене листе бирају теме које су за њих у одређеном тренутку посебно важне. Изборни део би се планирао краткорочно, а требало би оставити и простор за неке нове, актуелне теме и догађаје који би могли бити у фокусу пажње ученика.

3. Иако су садржаји који се односе на припрему за живот у савременом грађанском друштву део посебног изборног предмета Грађанског васпитања, ученици и наставници сматрају да постоје теме које неизоставно треба да буду намењене свим ученицима у школи. Због тога се препоручује да се изврши избор тема на свим нивоима образовања које би биле предложене за оријентационе програме одељењских заједница и програме одељењских старешина. Ученици који похађају наставу Грађанског васпитања тада би могли бити асистенти у настави, чиме се додатно може допринети њиховој афирмацији.

4. Будући да је највећи број проблема и изазова у остваривању наставе Грађанског васпитања на свим нивоима повезан са неповољним организационо-техничким условима у школама, потребно је подсетити директоре школа на обавезу обезбеђивања услова за остваривање квалитетне наставе у школама. Од њих се очекује да осмисле начине за обезбеђивање додатних средстава за куповину наставног материјала.

5. Наставничке процене квалитета програма и самопроцене компетенција показују да им је потребна стручна помоћ у планирању и остваривању наставе Грађанског васпитања. Због тога је важно да се педагошки колегијуми и стручни сарадници у школама додатно посвете инструктивно-саветодавном раду са наставницима

Грађанског васпитања на свим нивоима образовања. На ово их треба званично упутити, што се, као и за претходну препоруку, може решити посебним упутством или инструкцијом.

6. На нивоу система потребно је утврдити прецизно стање о учешћу наставника Грађанског васпитања у обавезним обукама које треба да претходе њиховом укључивању у наставу. Добијени подаци треба да буду основа за припрему пројекта чији ће главни циљ бити обезбеђивање потребних обука за наставнике, што подразумева одређене финансијске ресурсе. Будући да се ради о обукама од посебног значаја, како је одређено законом и подзаконским актима, постоји правни основ да ове обуке буду на листи приоритета Министарства и Завода за унапређивање образовања и васпитања. Олакшавајућа околност је то што су значајној већини наставника потребни само одређени нивои/модули обука.

7. Препоручује се доношење акционог плана за осигурање квалитета наставе Грађанског васпитања на националном нивоу. Овај документ треба да донесе интересорна радна група у којој ће заједнички радити представници Министарства просвете, науке и технолошког развоја, Националног просветног савета, факултета, Завода за унапређивање образовања и васпитања, Завода за вредновање квалитета образовања и васпитања, чланови секција наставника Грађанског васпитања и представници невладиног сектора који су од самог почетка пружали стручну и финансијску подршку у развоју предмета. Такав акциони план имао би статус обавезујућег документа за све кључне актере у систему образовања и васпитања.

8. Препоручује се расписивање конкурса за избор примера добре праксе у настави Грађанског васпитања, који ће бити објављени у форми приручника за наставнике. Потребно је обезбедити да изабрани примери буду доступни свим школама и наставницима. Координатори ове активности могу да буду Завод за унапређивање образовања и васпитања и Завод за вредновање квалитета образовања и васпитања.

9. Препоручује се расписивање конкурса за избор школа које су најбоље у промовисању образовања за демократију и грађанско друштво и у развоју демократског етоса у школи. Било би добро да се најбољи резултати школа у овом домену рада прикажу на конференцији која ће бити посвећена демократизацији школских заједница и да се објаве у приручнику за развој демократских школских заједница. Препоручује се да покровитељ ове активности буде Министарство, а координатори Завод за унапређивање образовања и васпитања и Завод за вредновање квалитета образовања и васпитања.

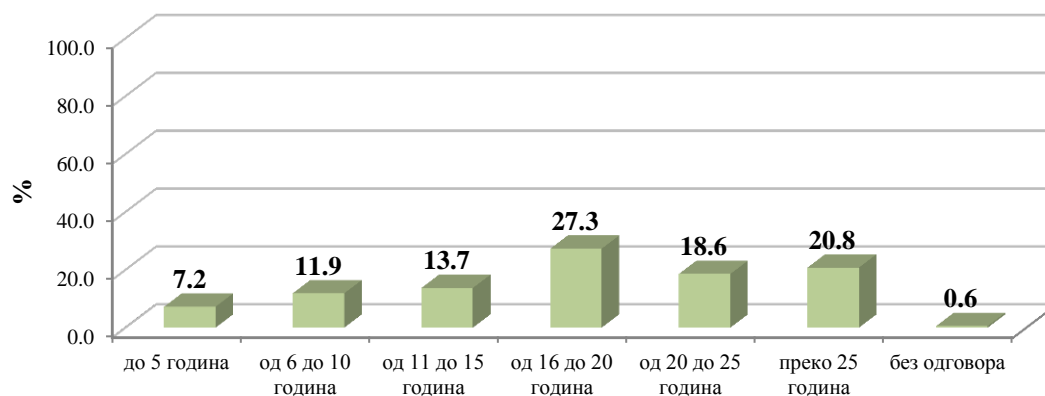
10. Препоручује се да тимови екстерних евалуатора, у планирању опсервације наставе у поступку спољашњег вредновања, обавезно предвиде и часове Грађанског васпитања у најмање три разреда у школи. Након процене ових часова, у односу на захтеве садржане у стандардима и индикаторима квалитета, Завод за вредновање квалитета образовања и васпитања треба да припреми извештај о резултатима вредновања. Подаци из извештаја могу бити релевантна основа за осмишљавање активности за даље унапређивање наставе Грађанског васпитања.

11. Препоручује се да се у оквиру школа, где је то потребно, планирају и организују активности са циљем превазилажења супротстављеног или конкурентског односа који постоји између два обавезна изборна предмета. Ове активности могу се односити на промовисање оба предмета, на заједничко планирање рада наставника оба предмета и на заједничко остваривање наставних и ваннаставних активности.

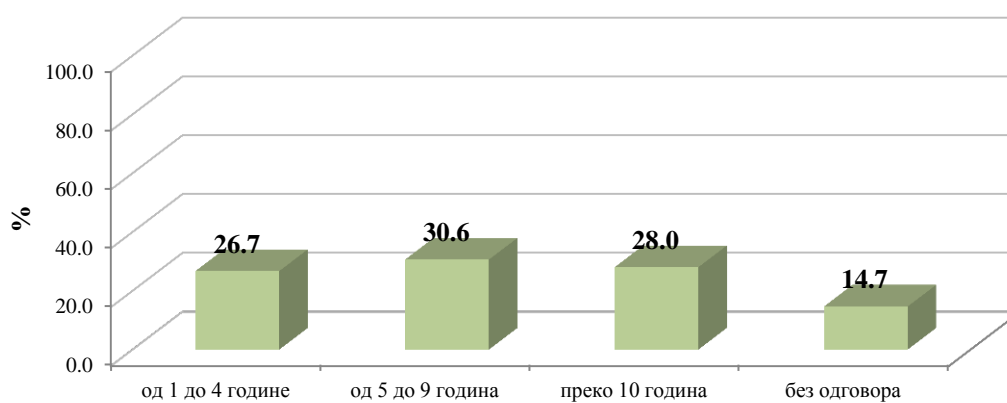
ДИРЕКТОР

Мр Драган Банићевић

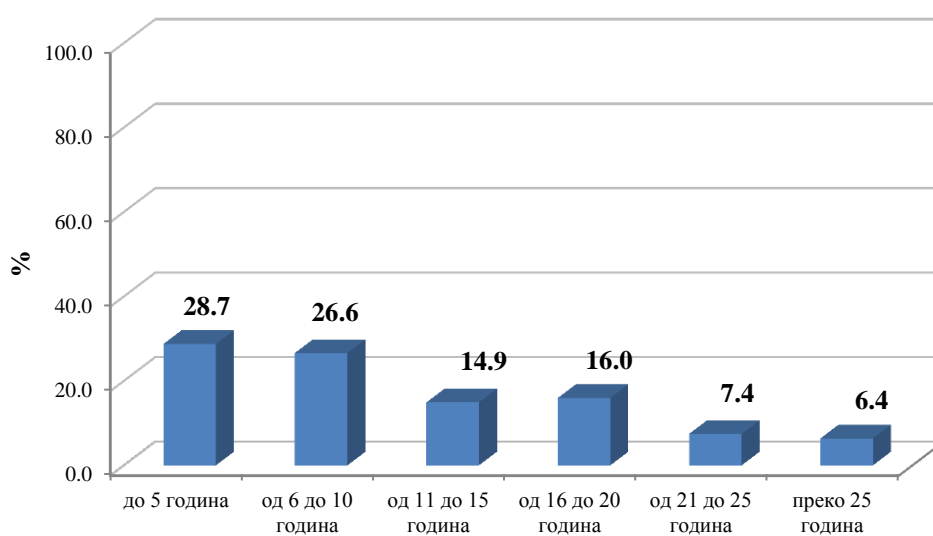
Прилози

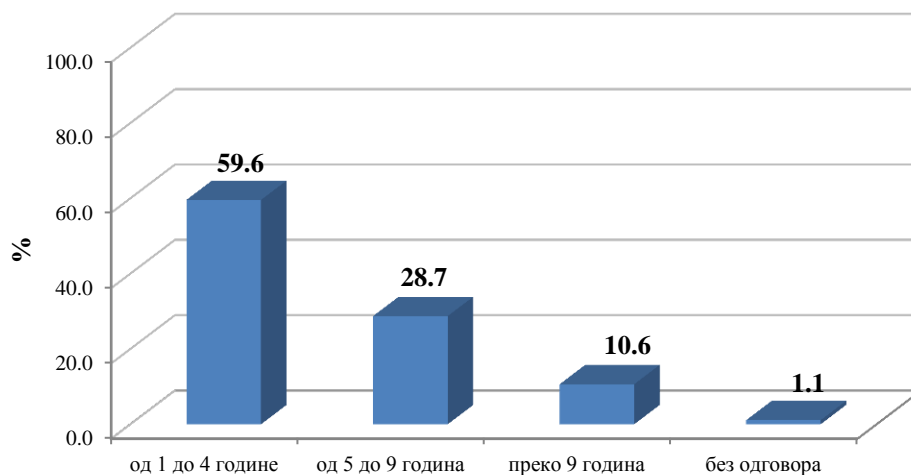
Графикон 1. Узорак **учитеља** према годинама стажа у образовању

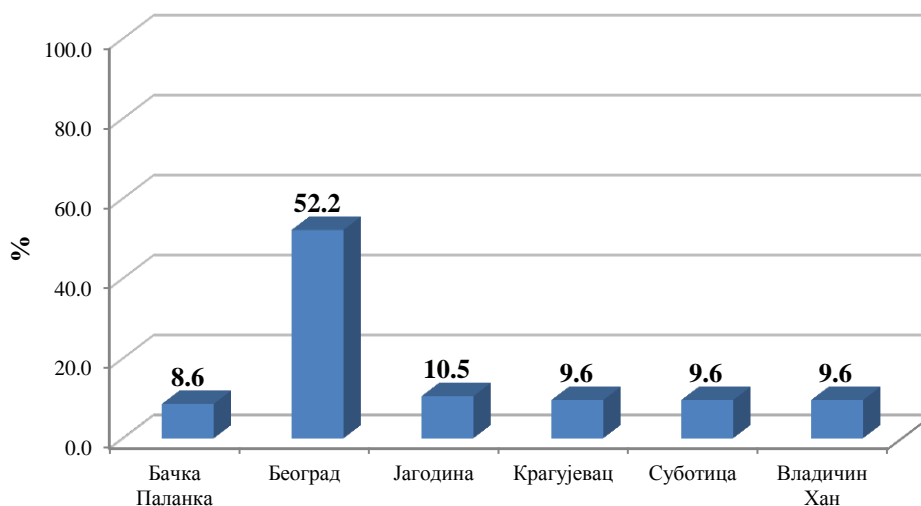
Графикон 2. Узорак **учитеља** према годинама стажа у настави ГВ

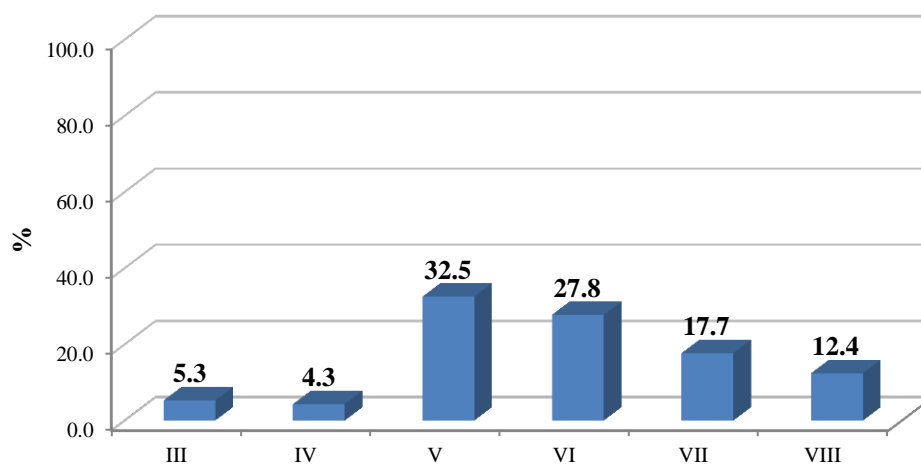
Графикон 3. Узорак **наставника** који остварују наставу ГВ у другом циклусу основне школе према годинама стажа у образовању

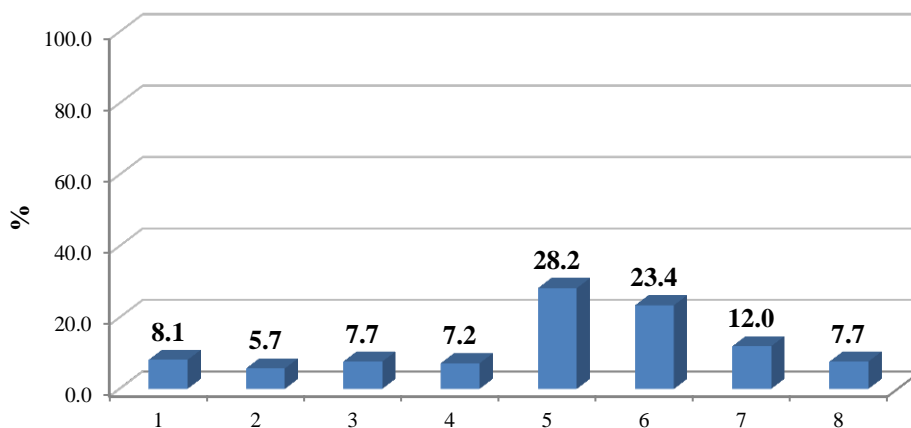
Графикон 4. Узорак **наставника** који остварују наставу ГВ у другом циклусу основне школе према годинама стажа у настави ГВ

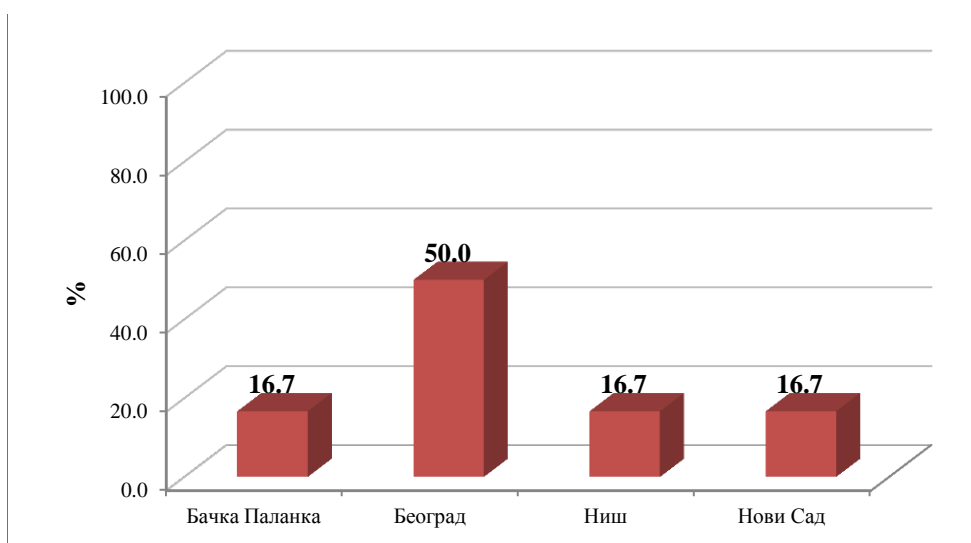
Графикон 5. Узорак **ученика основне школе** према месту живљења

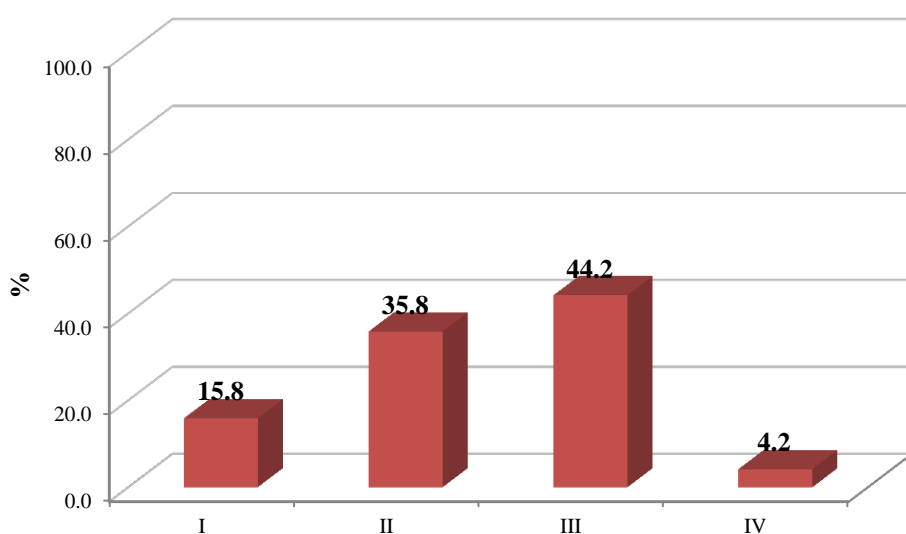
Графикон 6. Узорак **ученика основне школе** према разреду који похађају

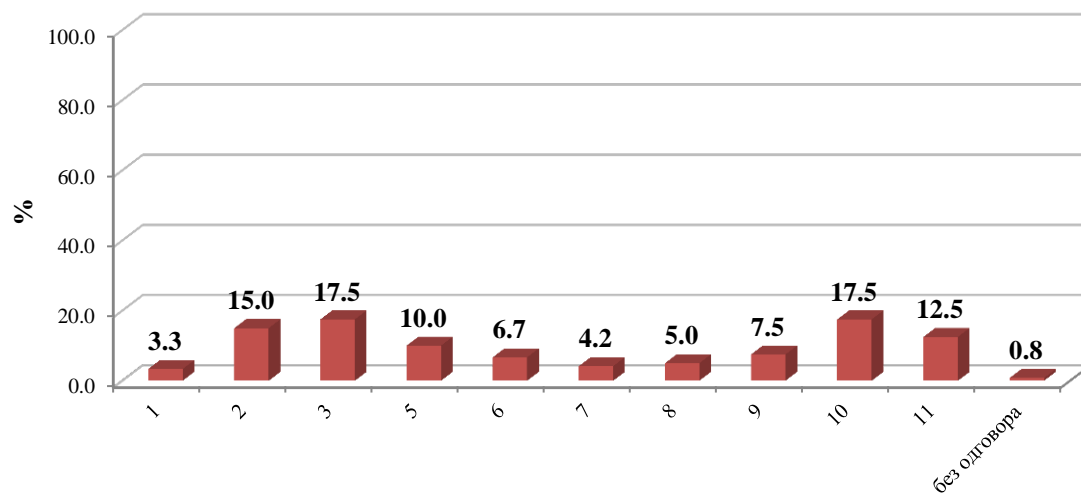
Графикон 7. Узорак ученика основне школе према годинама похађања ГВ

Графикон 8. Узорак ученика средње школе према месту живљења

Графикон 9. Узорак ученика средње школе према разреду који похађају

Графикон 10. Узорак ученика средње школе према годинама похађања ГВ

Табела 1 – Приказ изазова, проблема и препрека са којима се учитељи суочавају у остваривању програма првог разреда

Тема	Изазови, проблеми и препреке у раду
1.	<p>Лоша сарадња са родитељима. Слаб одзив родитеља. Проблеми везани за промену средине одрастања. Недовољан број часова. Организационе тешкоће. Велики број ученика у групи. Веома мали број деце онемогућава креативан рад радионица. Да ли ученик првог разреда може да се изјасни о својим потребама, захтевима и очекивањима?</p>
2.	<p>Цртање – превише; игра – недовољно. Ученици још увек немају праву свест о себи. Недостатак материјала за рад (хамер папир, стикери итд.).</p>
3.	<p>Недостатак материјала и наставних средстава. Кратко време за реализацију. Дуга припрема за часове због неприлагођености садржаја. Проблем када је мали број ученика у одељењу. Страх и нервоза детета. Илустративно представљање унутрашњих доживљаја (страха и беса) је тешко за ученике, неприлагођено је узрасту. Превише апстрактно. Деца се теже „отварају“ пред другима. Ученици имитирају једни друге, нема индивидуалности. Проблем са изражавањем осећања. Недовољан увид родитеља у реализовање предмета.</p>
4.	<p>Недостатак материјала и наставних средстава, неадекватни просторни услови. Кратко време за реализацију. Проблем са комбинованим одељењима. Дуга припрема за часове због неприлагођености садржаја. Проблем када је мали број ученика у одељењу. Преосетљивост појединих ученика. Проблем представљају несоцијализовани ученици, ученици који одбијају рад у групи; дешава се да деца избегавају сарадњу са децом из маргинализованих група тако да је ова тема веома изазовна за наставника. Недовољно часова.</p>
5.	<p>Недостатак материјала. Кратко време за реализацију. Проблем када је мали број ученика у одељењу. Оптуђујуће поруке од стране ученике, нелагодност. Мали број часова. Више часова да науче да пруже емпатију. Не уважавају ни себе, ни друге. Емпатија, акције „Жирафино срце“ апстрактно, више часова.</p>
6.	<p>Недостатак материјала и наставних средстава. Проблем када је мали број ученика у одељењу. Тужакање. Деца имају проблем са тумачењем. Било би добро ученике различитих одељења усмеравати једне на друге заједничким активностима. Одсуство свести о сопственој одговорности.</p>
7.	<p>Недостатак материјала и наставних средстава. Кратко време за реализацију. Дуга припрема за часове због неприлагођености садржаја. Проблем када је мали број ученика у одељењу. Неспособност ученика да види шта треба мењати у одељењу. Превише маштовити одговори. Мало могућности за активности у школи. Тема није прилагођена узрасту. Ова тема је превише захтевна.</p>

Табела 2 – Препоруке учитеља за унапређивање програма Грађанског васпитања за први разред основне школе

Препоруке за унапређивање програма	
Тема 1.	<ul style="list-style-type: none"> – повећати фонд часова – веома тешко се реализује и сувишна је
Тема 2.	<ul style="list-style-type: none"> – повећати број часова
Тема 3.	<ul style="list-style-type: none"> – потребно је смањити обим садржаја и пребацити је у виши разред – повећати број часова
Тема 5.	<ul style="list-style-type: none"> – повећати број часова
Тема 7.	<ul style="list-style-type: none"> – потребно је преместити у виши разред
Независно од теме:	<ul style="list-style-type: none"> – Реализовати часове кроз више игре. – Израдити адаптирани програм за мала одељења и неподељену школу. – Увести теме о штетности утицаја крађа, алкохола, дрога, пушења итд. – Програмом је потребно предвидети више садржаја који се односе на међусобно уважавање и упознавање ученика и мирно решавање сукоба. Потребно је давати пример конкретне ситуације и на основу њих разговарати о решавању проблема. – Генерално посматрано, већину тема у овом разреду потребно је садржајно изменити тако да ученицима буду занимљивије. – Потребно је осмислити више атрактивнијих, односно комуникативнијих материјала за рад. – Предвидети повезивање ученика из различитих одељења. – Прилагодити теме узрасту ученика.

Табела 1 – Приказ изазова, проблема и препрека са којима се учитељи суочавају у остваривању програма другог разреда

Тема	Изазови, проблеми и препреке у раду
1.	<p>Проблем је што поједини желе да доминирају. Дешава се да један ученик намеће своје ставове и стално се намеће као вођа групе.</p> <p>Изазов и тешкоћа је оспособити ученике за групни рад.</p> <p>Препреку у раду представљају затвореност ученика, несигурност, стид.</p> <p>Проблем је у томе што се родитељи не одазивају на позив учитеља и у организацији сусрета са њима.</p> <p>Постоји недостатак материјала и простора за рад.</p> <p>Питање је колико деца тог узраста могу да дефинишу потребе (осим физичких) и очекивања, а да им буде занимљиво.</p>
2.	<p>Емоционално-психолошка припрема ученика да о себи и другима говоре искрено.</p> <p>Затвореност ученика, несигурност, стид.</p> <p>Фонд речи ученика је још увек оскудан да се изражавају.</p> <p>Изазов је развити самопоштовање и поштовање од стране других код деце овог узраста.</p> <p>Присутан је недостатак времена. Ово је важна тема али је мали број часова – ову тему је потребно обрађивати и у старијим разредима.</p> <p>Тешкоће са интервјуисањем.</p>
3.	<p>Ученици нерадо говоре о својим осећањима. Затвореност ученика, несигурност, стид.</p> <p>Постоји проблем у вербалном изражавању ученика, мали фонд речи. Ученици тешко препознају и исказују своја осећања и потребе.</p> <p>Градиво је неприлагођено. Ученици тешко препознају потребе других.</p> <p>Потребно је више часова, још осећања – нпр. бес, љутња.</p>
4.	<p>Затвореност ученика, несигурност, стид.</p> <p>Деца не умеју да слушају друге.</p> <p>Лоша терминологија.</p> <p>Питање је колико ученици разумеју ненасилну комуникацију.</p>
5.	<p>Непримереност теме узрасту.</p> <p>Затвореност ученика, несигурност, стид. Проблем је када ученици не сарађују и не друже се.</p> <p>Потребна је помоћ психолога.</p> <p>Ученици који се препознају мање се укључују у рад.</p> <p>Способности детета су у вези са налажењем решења. А просечно дете!?</p>
6.	<p>Затвореност ученика, несигурност, стид.</p> <p>Мања заинтересованост ученика.</p> <p>Ученици овог узраста нису у стању да јасно формулишу идеје и немају став о томе шта би променили.</p>
7.	<p>Затвореност ученика, несигурност, стид.</p> <p>Сувише је апстрактна тема, ученици је не разумеју, они схватају права али не и обавезе.</p> <p>Ученици не могу јасно да схвате разлику између права и одговорности. А обавезе!?! Пуно часова за права.</p> <p>Много права, мало обавеза. Ученици теже разликују права и обавезе, формулација права је неадекватна.</p>
8.	<p>Затвореност ученика, несигурност, стид.</p> <p>Код ученика постоје потешкоће у разумевању појмова потреба и врлина.</p> <p>Потребан је већи број часова.</p>

Табела 2 – Препоруке наставника за унапређивање програма Грађанског васпитања за други разред основне школе

Препоруке за унапређивање програма	
Тема 1.	– Требало би предвидети што више драматизације јер је деци, на овом узрасту, такав начин рада интересантан.
Тема 2.	– Требало би проширити и реализовати их кроз више игре.
Тема 3	– Требало би проширити са већим бројем игрица.
Тема 8	– Требало би проширити и реализовати их кроз више игре.
Независно од теме:	<ul style="list-style-type: none"> – Потребно је предвидети више рада у малим групама и већу употребу дидактичких материјала. – Потребно је више ликовног изражавања ученика. – Генерално је потребно предвидети што више игрица како би се усвојили предвиђени садржаји. – Треба радити конкретније – цртани филмови, слике... – Потребни су детаљније разрађени сценарији. – Важно је обезбедити бољу литературу, нове садржаје, приче. – Потребно је предвидети укључивање неких радионица у рад одељењске заједнице.

Табела 1 – Приказ изазова, проблема и препрека са којима се учитељи суочавају у остваривању програма Грађанског васпитања за трећи разред

Тема	Изазови, проблеми и препреке у раду
1.	Навести дете на групни рад и сарадњу. Број ученика, одзив и пасивност родитеља. Дешава се да ученици не желе да раде са другим ученицима. У групном раду не раде увек сви, већ одговорност углавном припадне једном ученику. Незаинтересованост родитеља за садржај предмета, јер га доживљавају као супротност верској. Сарадња у групи. Неслагање са формирањем група.
2.	Недостатак наставних средстава и понекад недостатак времена за активности. Недостатак приручника и семинара да учимо нешто ново. Ученици не желе да искажу проблеме пред целим одељењем. Изазов је навести ученике да отворено причају о личним разликама. Потребан је већи број часова за реализацију ове теме због навођења примера и дискусије. Деца у градској средини не схватају полне стереотипе. Договор важи само док смо на часу. Примери из породице, разлике по полу. Нетолеранција на основу порекла.
3.	Недостатак наставних средстава и понекад недостатак времена за активности. Недостатак приручника и семинара да учимо нешто ново. Деца нерадо говоре о крађи и лажима. Ученици немају свест о проблемима који проистичу из лажи и крађе. Ученици веома тешко признају лаж, знају која су им права али не уважавају и боје се одговорности. Одбацивање појединаца из групе, несхваћеност. Додати друге садржаје осим лажи и крађе. Не схватају појам пријатељства, а нема дилеме да су крађа и лаж неморални.
4.	Натерати их да буду објективни и непристрасни. Недостатак наставних средстава и понекад недостатак времена за активности. Недостатак приручника и семинара да учимо нешто ново. Деца су угрожена поједина права. Ова тема деци није посебно занимљива, можда би требало смањити број часова јер се садржаји ове теме преплићу са предметом Свет око нас. Ученици нису зрели за акције које су планирали. Правила знају, али их не примењују у пракси. Навели смо их да науче и поштују деčја права, школска и одељењска правила.
5.	Не говоре, не отварају се и повлаче пред групом. Неискреност. Недостатак наставних средстава и понекад недостатак времена за активности. Недостатак приручника и семинара да учимо нешто ново. За ову тему је потребно предвидети већи број часова, веома је корисна! Немају изграђен став према насиљу. Недостатак толеранције. Насиље се дешава, али деца прикривају прави проблем. Имамо протокол о заштити од насиља, вршњачка и заштитна мрежа. Не разумеју појам насиља.
6.	Не признају лаж због страха и исмејавања. Недостатак наставних средстава и понекад недостатак времена за активности. Недостатак приручника и семинара да учимо нешто ново. Ова тема је непримерена узрасту и веома досадна ученицима. Криза морала у друштву. Преузимање одговорности за понашање. Спровели смо санкције за учињену штету или лаж (дисциплинска свеска).
7.	Недостатак наставних средстава и понекад недостатак времена за активности. Недостатак приручника и семинара да учимо нешто ново. Ова тема се понавља и у другим предметима па је сувишна а и досадна ученицима. Заинтересованост за животиње, а мање за биљке.

Табела 2 – Препоруке учитеља за унапређивање програма Грађанског васпитања за трећи разред

Препоруке за унапређивање програма	
Тема 1	<ul style="list-style-type: none"> - Потребно изоставити из програма. - Смањити број часова.
Тема 2	<ul style="list-style-type: none"> - Потребно је повећати фонд часова за тему јер је то најважнија тема у свим разредима основне школе.
Тема 3	<ul style="list-style-type: none"> - Трећа и шеста тема се преплићу, па би могле да се обраде у оквиру исте теме.
Тема 5	<ul style="list-style-type: none"> - Потребно је прилагодити могућностима и интересовањима деце. - Повећати број часова за тему. - Потребно је повећати фонд часова за ову тему јер је то најважнија тема у свим програмима грађанског васпитања за основну школу.
Тема 6	<ul style="list-style-type: none"> - Треба да се реализује у 5. разреду. - Потребно је прилагођавање могућностима и интересовањима деце. - Непримерена узрасту – треба је пребацити у 5. разред.
Тема 7	<ul style="list-style-type: none"> - Потребно је преместити у неки виши разред.
Независно од тема:	<ul style="list-style-type: none"> - За ученике је потребно организовати трибине и предавања о вршњачком насиљу и његовим последицама. На различите начине треба прилазити овој теми и учити их како ефикасно и безболно да решавају те проблеме. - Програмом треба предвидети рад на смањивању насиља у школи. - Можда убацити радионице кроз игру и плес где би дошло до опуштања деце, релаксације и забаве. - Потребна је већа заступљеност игре као начина за усвајање садржаја. - Садржаји предмета треба да буду у програму часа одељењске заједнице.

Табела 1 – Приказ изазова, проблема и препрека са којима се учитељи суочавају у остваривању програма Грађанског васпитања за четврти разред

Тема	Изазови, проблеми и препреке у раду
1.	Мали број ученика за формирање група. Групу обично води један ђак, остали само посматрају. Родитељи су затворени за сарадњу. У оквиру ове теме има мало материјала за реализацију радионица и мало смерница. Родитељи нису упућени у циљ ГВ, и тешко се укључују у радионице. У групном раду дешава се да један ученик преузме улогу, док су други пасивни. Немогућност организовања родитељског састанка. Проблем прихватања појединих ученика.
2.	Тема је заступљена у свим разредима те деца полако прелази у монотонију. Недостатак времена за завршетак свих планираних активности. Дечја права нису једнако доступна свој деци. Дешава се да деца злоупотребљавају права и не обазире се на обавезе. Превише се инсистира на правима, а недовољно на обавезама. Ромска популација не поштује права других, захтевају више него што им се нуди. Траже своја права, а не поштују туђа. Приоритети су права – али како може без обавеза?
3.	Појављују се термини које деца не разумеју (дужности, обавезе) и тешко их је објаснити деци тог узраста. Проблем у схватању међусобне повезаности права, дужности, правила и закона. Недостатак времена за завршетак свих планираних активности. Заједно стварамо демократску атмосферу у разреду, али се то у пракси слабо користи. Присутан је утицај средине у којој не влада демократска атмосфера. Мисле да им је све дозвољено и да им је то демократија. Деца избегавају одговорност. Ово је само презентација правила која постоје, ученици нису у могућности да их сами осмисле.
4.	Изазов је презентовати резултате истраживања на прави начин. Поједини ученици би желели да се одвоје од групе, а неки желе да буду доминантнији (вође групе не могу да се договоре). Недостатак времена за завршетак свих планираних активности. Друштво би требало да буде демократско да би деца доживела демократију у животу. Код нас је присутна незаинтересованост за друштвене догађаје. Појам демократије је превише апстрактан. Живим демократију и угрожавам и себе и друге. Објаснити термине и покривати их примерима из праксе.
5.	Пожељна је корелација са другим предметима. Поједини ученици не разумеју међусобну повезаност и недовољно брину о биљкама и животињама. Недостатак времена за завршетак свих планираних активности. Деца су изложена лошим примерима, не могу да развију еколошку свест зато што немају пример у понашању одраслих. Проблем је касно увођење садржаја за развој еколошке свести. Нису дорасли задацима, нису довољно заинтересовани. Не примењују теорију кроз праксу. Деца успешно усвајају правила, облике понашања, али при самосталном исказивању и примени правила има застоја.

Табела 2 – Препоруке учитеља за унапређивање програма Грађанског васпитања за четврти разред основне школе

Препоруке за унапређивање програма	
Тема 1	<ul style="list-style-type: none"> - Иако је ова тема важна, она је неадекватна у погледу садржаја, потребно је повезивање ове теме са свим темама у сва 4 разреда.
Тема 2	<ul style="list-style-type: none"> - Потребно је пребацили у виши разред – од 6. до 8.
Тема 4	<ul style="list-style-type: none"> - Постоји раскорак између програма и контекста у коме деца живе, тако да је тешко остварити очекиване циљеве и исходе.
Независно од теме:	<ul style="list-style-type: none"> - Велики је акценат на правима, а мало се ради на обавезама. - Интегрисање са другим предметима. - Проширити теме за међувршњачко насиље, осмислити неке игре и акције за ову тему. - Потребно је користити средства савремене комуникације и осмислити сајт или отворити Facebook страницу за Грађанско васпитање која би служила за комуникацију, коментарисање тема, решавање проблема и подстицање ученика на размену мишљења. - Овај предмет би требало укинути, а најбоље теме и садржаје реализовати у оквиру часова одељењске заједнице, тако да сви ученици имају прилику да науче веома важне ствари. Предмет Верска настава је такође потребно укинути и вратити у оквиру цркве, а деца понудити више слободних активности које би требало да буду веома разноврсне. - Потребно је осавремењивање наставе кроз наставна средства, као што су краткометражни документарни или анимирани филмови за одређену тему, као и практикум за ученике. - Поједине теме треба ставити у часове одељењске заједнице и тако би сви ученици учествовали у решавању проблема који је важан за цело одељење. - Потребно је обезбедити средства у школи за спровођење програма. - Неопходно је обезбедити материјале за рад. - Потребно је више литературе и семинара.

Табела 1 – Самопроцене учитеља о степену развијености компетенција на нивоу описа понашања

Описи компетенције 1 <i>Наставник разуме природу и сврху ОДГД и ГВ.</i>		%				
		Треба ми много помоћи	Треба ми помоћи	Компетентан сам	Веома сам компетентан	Без одговора
1.	Разумем сврху ОДГД у друштвеном и школском контексту.	1,7	28,1	56,6	13,2	0,4
2.	Разумем концепт, основне принципе и вредности ОДГД.	2,1	23,8	56,0	16,6	1,5
3.	Сагледавам ГВ као важан елемент ОДГД.	1,9	17,7	56,6	20,9	2,8
4.	Разумем и прихватам циљеве ГВ.	0,6	9,8	61,3	26,4	1,9
5.	Разумем постизање исхода ГВ као развојни процес.	0,9	11,1	62,5	22,8	2,6
6.	Прихватам сопствену улогу и одговорност за остваривање исхода ГВ.	1,7	15,8	56,6	24,3	1,5
Описи компетенције 2а <i>Наставник разуме садржаје ОДГД и предмета ГВ.</i>		Треба ми много помоћи	Треба ми помоћи	Компетентан сам	Веома сам компетентан	Без одговора
7.	Разумем сложеност појмова и садржаја ОДГД и неопходност интердисциплинарног и проблемског приступа за њихово разумевање.	2,1	29,6	55,7	11,7	0,9
8.	Познајем социјалне, политичке, културне и економске димензије демократског грађанства.	2,3	24,7	54,5	17,7	0,8
9.	Разумем повезаност садржаја, циљева и исхода и начина на који се они реализују.	1,1	15,8	62,5	19,8	0,8

Описи компетенције 26		Треба ми много помоћи	Треба ми помоћи	Компетентан сам	Веома сам компетентан	Без одговора
<i>Наставник је педагошко-методички оспособљен да планира, организује, реализује, прати и вреднује наставу ГВ.</i>						
10.	Планирам наставу тако да су њени циљеви, методе и садржаји међусобно усклађени и доприносе остваривању исхода ГВ.	1,5	14,3	60,8	21,3	2,1
11.	Познајем везу садржаја ГВ са садржајима других наставних предмета и разумем специфичности ГВ.	0,9	11,5	60,2	26,2	1,1
12.	Покрећем активности из области ОДГД у којима ученици могу активно да партиципирају (настава, пројекти, сарадња са локалном заједницом, ученички парламент).	4,3	38,1	45,7	11,1	0,8
13.	Личним примером показујем да поштујем принципе и вредности ГВ.	0,4	3,6	50,4	42,6	3,0
14.	Планирам наставу полазећи од програма и исхода ГВ уз уважавање потреба конкретних ученика и реалног контекста.	1,1	15,1	60,2	20,2	3,4
15.	Користим активне, интерактивне и кооперативне стратегије учења и подучавања.	1,1	19,4	62,3	13,6	3,6
16.	У настави обезбеђујем услове за разматрање осетљивих и контроверзних друштвених тема.	1,7	30,4	51,9	12,5	3,6
17.	Обликујем и водим дискусију о темама релевантним за ОДГД уз поштовање саговорника, уважавање и прихватање разлика.	0,8	13,0	55,5	27,4	3,4
18.	Користим различите изворе информација у настави значајне за садржаје ОДГД и моделујем критички однос према њима.	0,9	17,7	60,6	16,8	4,0
19.	Вреднујем активности и постигнућа ученика у функцији њиховог напредовања у остваривању исхода ГВ.	1,1	12,6	61,9	20,2	4,2
20.	Стварам услове и оспособљавам ученике да прате сопствено напредовање у постизању исхода ГВ.	0,8	15,5	62,5	17,0	4,3
21.	Способан сам да решавам различите ситуације из педагошке праксе на конструктиван начин, самостално и у сарадњи с другима.	0,8	12,6	57,7	25,7	3,2

Описи компетенције 2ц <i>Наставник се професионално развија у области ОДГД</i>		Треба ми много помоћи	Треба ми помоћи	Компетентан сам	Веома сам компетентан	Без одговора
22.	Евалуирам наставни процес, напредовање ученика и сопствени рад ради унапређивања наставе.	1,3	14,3	64,2	16,8	3,4
23.	Пратим актуелна дешавања и нову литературу у области ОДГД и ГВ.	3,8	35,1	44,5	13,0	3,6
24.	Похађам семинаре за стручно усавршавање у области ОДГД и ГВ.	10,9	36,2	35,3	13,0	4,5
25.	Размењујем искуства са колегама у сврху унапређивања ГВ.	3,0	19,1	54,9	19,2	3,8
Описи компетенције 3 <i>Наставник утиче на етос школе промовишући принципе и вредности ОДГД</i>		Треба ми много помоћи	Треба ми помоћи	Компетентан сам	Веома сам компетентан	Без одговора
26.	Доприносим атмосфери међусобног поштовања и поверења у односима између учесника школског живота.	0,6	4,2	57,4	34,2	3,8
27.	Сараднички радим са колегама у школи и одговарајућим партнерима из заједнице како би обезбедио могућности да се ученици ангажују на актуелним питањима грађанског живота.	2,1	17,4	54,9	21,9	3,8
28.	Доприносим решавање проблема у школи на демократски и конструктиван начин.	0,8	9,4	56,6	29,4	3,8
29.	Доприносим демократском одлучивању у школи.	1,3	9,4	57,0	28,9	3,4

Табела 1 – Особине наставника Грађанског васпитања – расподела одговора

ПОЖЕЉНЕ ОСОБИНЕ ЛИЧНОСТИ ЗА НАСТАВНИКА ГРАЂАНСКОГ ВАСПИТАЊА	
Особина	f
креативност	9
толерантност	8
сналажљивост	3
емпатичност	3
одговорност	3
стрпљивост	4
духовитост	2
флексибилност	2
отвореност	2
објективност	2
искреност	2
да буде ведрог духа	1
виспреност	1
елоквентност	1
ентузијастичност	1
реалистичност	1
свестраност	1
ауторитативност	1
тактичност	1
одмереност	1
да буде интересантан	1
моралност	1
одмереност	1
доследност	1
упорност	1
оригиналност	1
Укупно	55

f – број дискусионих група које наводе одређене особине

ПОСЕБНЕ ВЕШТИНЕ КОЈЕ ТРЕБА ДА ПОСЕДУЈЕ НАСТАВНИК ГРАЂАНСКОГ ВАСПИТАЊА	
Вештине	f
комуникацијска вештина	10
аниматорске вештине	7
организаторске вештине	4
вештине радионичарског рада	4
вештине неговања и развијања сарадње и тимског рада	3
вештине активног слушања	3
Укупно	31

f – број дискусионих група које наводе одређене особине

ПОСЕБНА ЗНАЊА КОЈА ТРЕБА ДА ПОСЕДУЈЕ НАСТАВНИК ГРАЂАНСКОГ ВАСПИТАЊА	
Знања	f
различита знања из области психологије	8
методичко-дидактичка знања	4
знања за подстицање и мотивисање ученика на рад и размишљање	4
да поседује знање	1
знање да препозна дечје потребе и интересовања	1
познавање дечјих права	1
Укупно	19

f – број дискусионих група које наводе одређене особине

ВРЕДНОСТИ И СТАВОВИ КОЈЕ ТРЕБА ДА ИМА НАСТАВНИК ГРАЂАНСКОГ ВАСПИТАЊА	
Вредности и ставови	f
доследност у понашању	4
поштовање моралних вредности	2
поштовање осећања	2
својим поступцима промовише вредности које предмет негује	2
узорност у понашању	2
неговање блиског односа са ученицима	2
да се понаша културно и васпитано	2
да нема предрасуде	1
да показује да поштује себе и друге	1
да поштује различитости	1
да негује равноправан однос са децом	1
да показује да уважава различитост код деце	1
да показује да уважава личност детета	1
Укупно	22

f – број дискусионих група које наводе одређене особине

Табела 1 – Мишљења наставника о предностима и недостацима програма ГВ за пети разред

Тема	Предности	Недостаци
Упознавање основних елемената програма	<p>Терминологија, деца науче значење појмова права, дужности, одговорност и сл., као и њихов међусобни однос.</p> <p>Одговорности, права, правила, дужности, школске мере и решења, кооперативни рад.</p> <p>Тема је прилагођена узрасту ученика. Садржај је занимљив и ученици могу да се изразе креативно.</p>	<p>Неки задаци у оквиру ове теме су непримерени (нпр. Функције органа школске управе).</p> <p>Постоји превише часова за увод. Непримерено је вођење документације. Број часова може бити умањен за 2 часа. Неки појмови нису блиски ученицима и они не показују интересовање.</p>
Сагледавање услова школског живота	<p>Објективно и субјективно препознавање проблема.</p> <p>Ова тема је занимљива ученицима, они воле да праве интервјуе.</p> <p>Стицање комуникацијских вештина, формирање критичког мишљења, излиставање проблема.</p> <p>Развијање критичког мишљења, комуникационих вештина, аргументовање. Излиставање проблема. Ученици воле да комуницирају, разговарају о томе, тиче их се, долазе до информација.</p>	<p>Ова тема се тешко реализује.</p> <p>Прикупљање података, беспотребна папирологија.</p> <p>Повећати број часова 4+2.</p> <p>Не желе да се ангажују ван редовне наставе како би прикупили информације.</p>
Избор проблема на коме ће се радити	<p>У потпуности адекватна тема.</p> <p>Деца воле ову тему јер им даје прилику да гласају, одлучују, да поштују вољу већине.</p> <p>Договор и избор проблема (који је могуће решити).</p> <p>Уче се демократској процедури.</p> <p>Тимски рад, уче се да саслушају једни друге.</p>	<p>Недовољан број часова 1+1.</p> <p>Гушење индивидуализма.</p>
Сакупљање података о изабраном проблему	<p>Ангажовање ученика, подстицање амбиција код ученика, јачање самопоуздања.</p> <p>Деца науче технике сакупљања информација, комуникације, јавног наступа.</p> <p>Истраживање као вид учења, развој критичке свести.</p> <p>Уче се тимском начину рада и заједничком прикупљању података.</p> <p>Уче како да прикупљају податке и да их селекутују.</p>	<p>Одбијање сарадње.</p> <p>Потребно је смањити број часова.</p> <p>Број часова (8) је много за ову тему, немогућност реализације у институцијама и организацијама.</p> <p>Вођење деце у институције (организације).</p> <p>Удаљеност институција (превоз).</p> <p>Неусклађеност програма ГВ са програмима институција.</p>

Тема	Предности	Недостаци
Активизам и партиципација – план акције	Тимски рад, креативност, мотивација. Деца активно учествују, ова тема буди креативност код њих и доприноси развоју личности ученика. Сарадња, тим, активизам, примена идеја у пракси, учење организације. Тема је прилагођена узрасту ученика, садржај је занимљив. Развијање критичког мишљења и креативности. Активно промишљање, отвореност према проблемима.	Има превише часова за ову тему. Број часова (12) је много за ову тему, недостатак средстава, неозбиљност – неразумевање средине. Недостатак времена и средстава (панои, папири). Велик број часова предвиђен за ову област.
Јавна презентација плана акције	Ослобађање у јавном наступу. Деца воле да прикажу резултате рада. Активирање ученика који су често „невидљиви“, рад је видљив, може се реализовати на различите начине. Тема је прилагођена узрасту ученика, садржај је занимљив. Искуство јавног наступа, самопоуздање.	Деца нису спремна да све представе јако широкој публици, тешко је организовати и заинтересовати колеге или друге разреде за ово. Круто придржавање предложене форме за презентацију. Недовољан број часова 1+1. Нису сви спремни да износе јавно садржај, нису сви проблеми за јавност.

Табела 2 – Препоруке наставника за унапређивање програма Грађанског васпитања за пети разред

Препоруке за унапређивање програма	
Тема 1	- Део теме (функционисање органа школе) је потребно пребацити у седми разред.
Тема 5	- Потребно је преместити у седми разред зато што није примерена узрасту, није занимљива ученицима и садржај није у потпуности адекватан у односу на тему.
Независно од теме	<ul style="list-style-type: none"> - Потребно је увести нове теме – <i>Комуникација и ненасилно решавање проблема и теме везане за васпитање</i>. Ово је веома важно да би деца научила правилне начине комуникације, решавање проблема и научила се уважавању различитих мишљења. Када се ово постигне, тек онда би требало прећи на постојеће теме у петом разреду. - Трбало би увести садржаје сексуалног васпитања, примерене узрасту. - Треба да буде више радионица о толеранцији, медијацији и ненасиљу. - Рад на часовима би, у већој мери, требало прилагодити интересовањима ученика. - Мотивисање ученика конкретним активностима које имају ефекат (теме прилагодити циљевима). - Медијски пропатити акције ученика, остварити сарадњу са другим школама. - Ученици који започну други циклус треба да наставе да похађају овај предмет до краја основног циклуса или барем да два разреда редовно изучавају ГВ. - Фонд часова је потребно боље ускладити по темама. - Увођење нових појмова, који су далеки, нејасни, непознати, незанимљиви, доводи до тога да ученици одустају од разговора – тако нешто треба избегавати. - Часови би требало да буду забавни и без активности ван тог часа. Све потребне активности обавити на часу.

Табела 1– Мишљење наставника о предностима и недостацима програма ГВ за шести разред

Тема	Предности	Недостаци
Упознавање основних елемената програма	<p>Предност за наставнике огледа се у прилици да презентују програм.</p> <p>Једина предност је у томе што деца схвате разлику између тима и групе и науче шта је тимски рад.</p> <p>Упознавање са терминима и правилима тимског рада, размена мишљења, слобода мишљења.</p> <p>Задовољен принцип поступности.</p> <p>Ученици су упознати са корацима кроз које се реализује програм и са правилима и захтевима тимског рада.</p> <p>Ученици који нису раније похађали ГВ имају прилику да се упознају.</p>	<p>Пасивност ученика.</p> <p>Предвиђен је превелик број часова, садржај се понавља кроз теме које следе.</p> <p>Мали број радионица за тимски рад, програм је непримерен узрасту, недовољна дисциплина, недостатак материјала.</p> <p>Велики број часова за упознавање (за прву тему) кад су у питању мање групе.</p> <p>Мењање изборног предмета из разреда у разред.</p>
Први корак – Уочавање проблема у заједници	<p>Прилика да се препознају проблеми, асоцијације ученика.</p> <p>Свест о проблемима у заједници.</p> <p>Развијање свести код ученика да су чланови друштва, подстицање партиципације, групни рад, активност ученика, сарадња са родитељима.</p> <p>Самосталност ученика, укључивање родитеља и других наставника, упућивање на медије, развијање истраживачког духа.</p> <p>Учење методолошких приступа.</p>	<p>Првобитно одушевљење асоцијацијом спласне када треба да се пређе на озбиљнији рад.</p> <p>Присутно је преклапање са осталим темама које следе.</p> <p>Ученици не могу да уоче проблеме, тако да је програм непримерен њиховом узрасту, недостатак материјала, различита искуства и интересне сфере.</p> <p>Понављање упитника за уочавање и анализу проблема. Недовољна мотивисаност родитеља.</p> <p>Дисперзија (расплину се).</p>
Други корак – Избор проблема	<p>Инвентивност ученика и процена њихове информисаности.</p> <p>Деца се осете важним, уваженим, за нешто се питају, гласају.</p> <p>Коришћење различитих извора информација, уочавање недостатака у локалној заједници, слобода мишљења, фокусирање на један циљ.</p> <p>Упознавање са проблемима у локалној заједници.</p> <p>Формирање критеријума за избор проблема и демократски избор проблема.</p>	<p>Неусаглашеност ученика у ставовима.</p> <p>Свесни су тога да ништа не могу да промене па нису мотивисани за даљи и дубљи рад.</p> <p>Не могу да сагледају проблеме и да изаберу заједнички; недостатак искуства код деце.</p> <p>Недовољна информисаност о проблемима у локалној заједници (настави грађанског).</p> <p>Мали број часова.</p> <p>Нереални циљеви ученика.</p>

Тема	Предности	Недостаци
Трећи корак – Сакупљање података о изабраном проблему	<p>Доступност различитих извора информација за децу, свакодневни живот. Нема предности зато што је немогуће односно изузетно тешко организовати посете институцијама из разних разлога. Тимски рад и упознавање са техникама и поступцима прикупљања информација, ученици воле рад на терену, занимљив им је истраживачки приступ. Укључивање деце у проблеме вредновања да ли је информација истинита или не. Науче да поштују рокове, сналазе се да прикупљају информације. Организаторске способности. Самостално долажење до информација.</p>	<p>Долази до понављања онога што је већ рађено, деца су незаинтересована, досадно им је. Постоји превише часова за ову област. Мањак валидних извора информација, нема примену у пракси, одлазак из школе у установе – ризик за децу (прикупљање података без надзора). Мали су ученици за тај проблем. Институција или организација не желе да приме децу. Непоштовање рокова. Забушавање у тимском раду.</p>
Четврти корак – Израда студије	<p>Аналитичност, тимски рад, богатство идеја. Деца воле да раде на хамеру и да праве паное. Формирање сопственог става, тимски рад, јавни наступ. Неко искуство које добијају израдом студије, стицање самопоуздања због представљања, презентације. Способност систематизације прикупљених података. Култура изражавања (писана форма). Велики ментални напор. Учење како се ради пројекат.</p>	<p>Већи ангажман појединаца. Тема је превише компликована и предвиђено је превише часова. Непримереност узрасту, превелика количина материјала. Недостатак материјалних средстава. Све се завршава на теоријском нивоу. Да студија постаје сврха сама себи, нема одјека у јавности, нема реализације.</p>
Пети корак – Јавна презентација студије	<p>Подстицање ученика на дијалог, разбијање страха од јавног наступа. Деца се увежбавају у јавном наступу. Ослобађање треме од јавног наступа, тимски рад. Мотивисаност, стицање самопоуздања. Култура изражавања (усмена форма). Повезивање свих структура школе (свих учесника школског живота).</p>	<p>Страх од јавног наступа. Презентацију је, у већини случајева, могуће урадити само пред одељењем. Непримереност узрасту, трема, недовољно времена за презентацију. Недостатак материјалних средстава. Све се завршава на теоријском нивоу. Страх од јавног наступа.</p>

Табела 2 – Препоруке наставника за унапређивање програма Грађанског васпитања за шести разред

Препоруке за унапређивање програма
<p>Независно од тема:</p> <ul style="list-style-type: none">- Постоји извесно преклапање са градивом петог разреда које треба изоставити.- Потребно је осавременити приручнике.- Потребно је смањити број часова за четврти корак – израда студије и убацити неку нову, занимљивију тему.- Смањити број часова за прву тему и трећи корак.- Увести теме које се односе на тимски рад (грађење тима, тимски рад, комуникација...).- Потребно је предвидети анкетирање ученика, да и они могу да бирају теме које их занимају.- Треба да буде више тема о толеранцији, ненасиљу и односима.- Читав програм за овај разред треба преместити у средњу школу, јер није примерен узрасту и деци је незанимљив, они су усмерени на себе и односе које стварају, а не на друштвене проблеме.- Програмом је предвиђено да деца самостално (без наставника) обилазе организације и институције, што је непримерено узрасту.- Унапредити сарадњу са институцијама.- Обезбедити адекватан простор и услове рада.- Променити распоред часова (да предмет ГВ буде од 2. до 5. часа).- Повећати број часова (2 пута седмично), нарочито за реализацију разредне студије.

Табела 1 – Мишљење наставника о предностима и недостацима програма ГВ за седми разред

Тема	Предности	Недостаци
Увод	<p>Континуитет у раду, наставак и надоградња градива из 5. и 6. разреда. Нови ученици могу да се упознају са претходним градивом и да се кроз информисање о предстојећем програму формирају боље основе за рад. Садржај и обим је у потпуности прилагођен узрасту ученика и корелацији унутар предмета. Повезивање са претходно наученим и примена старог знања и његово повезивање са новим.</p>	<p>Довољан је један час за подсећање.</p>
Грађанин	<p>Упознавање са обавезама и правима грађана. Информисање ученика, учење нових термина, развијање свести о појму грађанин. Садржаји се могу повезати са садржајима из историје, ђаци себе и треба да доживе као битну јединицу друштва која може утицати и мењати друштво, тема о волонтеризму је применљива и корисна. Ученици се оспособљавају у формирању ставова, развоју вештина, толеранцији, креативности, развијању одговорности. Учење одговорностима, правима и слободама, развијање грађанске свести.</p>	<p>Занемареност детета као грађанина. Мањак радионица, слаба могућност извођења волонтерске акције, недостатак материјала за наставнике. Сувопарно и преобимно градиво. Литература, приручници, помоћни материјал, потпуно одсуство електронске комуникације, корелација са другим наставним предметима. Велики број часова, што чини тему сувопарном и досадном.</p>

Тема	Предности	Недостаци
Држава и власт	<p>Корелација са другим предметима (историја, географија).</p> <p>Разумевање појма држава, демократија, устав, повезаност са програмом историје.</p> <p>Ученици се оспособљавају у формирању ставова, развоју вештина, толеранцији, креативности, развијању одговорности.</p> <p>Повезивање са знањима из историје – боље разумевање историјских података.</p>	<p>Тема је опширна, нема довољно времена за њену реализацију.</p> <p>Ученици су незаинтересовани зато што тема није прилагођена узрасту.</p> <p>Предвиђени број часова (7) је превелики за ову тему, тема је сувопарна и препуна информација за овај узраст, примеренија је осмом разреду.</p> <p>Литература, приручници, помоћни материјал, потпуно одсуство електронске комуникације, корелација са другим наставним предметима.</p> <p>Сувопарно и неприлагођено узрасту.</p>
Ђачки парламент и иницијатива	<p>Активно учествовање ученика у школским проблемима и животу школе.</p> <p>Могућност партиципације, преузимање одговорности.</p> <p>Најбоља тема, јер су деца најактивнија, поспешивање активизма, укључивање у живот школе.</p> <p>Адекватан број часова.</p> <p>Ученици се упознају са парламентом и могућностима да се активирају у школском животу.</p>	<p>Касна примена.</p> <p>Тешкоће у организацији, нејасна улога ђачког парламента.</p> <p>Литература, приручници, помоћни материјал, потпуно одсуство електронске комуникације, корелација са другим наставним предметима.</p> <p>Опет велики број часова.</p>

Табела 2 – Препоруке наставника за унапређивање програма Грађанског васпитања за седми разред

Препоруке за унапређивање програма
<p>Тема Ђачки парламент и иницијатива:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Треба да се обрађује на крају шестог разреда. - Преместити на почетак школске године. <p>Независно од тема:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Потребно је осавременити градиво и приручнике. - За квалитетну реализацију предмета ГВ у другом циклусу основне школе потребно је обезбедити континуитет у похађању предмета током целог циклуса. - Потребно је више радионица и материјала за рад. - Треба да постоји приручник за ученике. - Убацити у програм садржаје из сексуалног васпитања. - Организовати трибине, јавне часове, обезбедити простор за ГВ. - Обезбедити средства за рад (литературу, помоћни материјал, интернет). - Обезбедити адекватан простор и услове рада. - Промени распоред часова (да предмет ГВ буде од 2. до 5. часа). - Више времена посветити толеранцији, хуманим односима, ненасилној комуникацији, мање да буду заступљене теме које се односе на право и устав (преозбиљне теме).

Табела 1 – Мишљење наставника о предностима и недостацима програма ГВ за осми разред

Тема	Предности	Недостаци
Увод	<p>Увид у повезаност градива, подсећање на садржаје из претходних разреда.</p> <p>Упознавање нових ученика са претходним градивом. Информисање ученика о постојећем програму и формирање основе за рад.</p> <p>Повезивање градива, обнављање термина, упознавање са програмом, ученицима је занимљиво, осећају задовољство због испуњених циљева.</p> <p>Подсећање на садржаје из претходних разреда (континуитет).</p>	<p>Неангажовање свих ученика.</p> <p>Деца која нису слушала ГВ у претходним разредима теже се укључују, недостатак времена.</p> <p>Слабо присећање на раније рађено, заборавност.</p>
Деца у савременом свету	<p>Подсећање на злоупотребу дечјег рада, на положај који су деца имала у прошлости и прављење паралеле са савременим друштвом.</p> <p>Боље разумевање положаја деце у свету и у нашој земљи.</p> <p>Упознавање деце са правима и чиниоцима који утичу на права, повезивање са ситуацијама из живота, упознавање са организацијама које могу бити од помоћи, коришћење унапред припремљених филмова и интернета.</p> <p>Информисаност о правима детета кроз време. Паралела права и одговорности.</p> <p>Упознавање са положајима деце у различитим културама и традицијама.</p> <p>Сигурност због упознавања са заштитом у РС, подизање свести о правима и положају деце.</p> <p>Освешћивање, саморефлексија.</p>	<p>Неукљученост релевантних надлежних служби – Црвени крст, УНИЦЕФ, Центар за права детета, Локална самоуправа.</p> <p>Постоји превелик број часова за ову тему.</p> <p>Недостатак техничких могућности</p> <p>Углавном се упознају са негативним појавама. Појачати позитивне примере.</p> <p>Положај деце не зависи од деце, мало је активности организованих за децу.</p> <p>Пасиван положај деце – патријархалне средине. Претешки садржаји.</p>

Тема	Предности	Недостаци
Медији у савременом друштву	<p>Преиспитивање улоге медија – критички осврт на медије, потреба за селективношћу и критичношћу у конзумацији садржаја.</p> <p>Деца су веома заинтересована за ову тему. Тема је примерена узрасту деце.</p> <p>Упознавање са врстама медија, са чињеницом да се медији злоупотребљавају, подстицање партиципације, коришћење интернета и осталих техничких помагала, велика могућност за доступност информацијама.</p> <p>Освећивање (сазнања да постоје и злоупотребе медија). Тема актуелна и блиска њиховом искуству. Критички осврт на садржаје из медија. Доступност медија. Велика активност деце.</p>	<p>Неукљученост медија, нису отворени за сарадњу, нема посете медијима или присуства неког од представника медија на часовима.</p> <p>Злоупотреба информација, могућност злоупотребе деце на интернету</p> <p>У медијима је превише насиља, кича, шунда, недостатак тема.</p>

Табела 2 – Препоруке наставника за унапређивање програма Грађанског васпитања за осми разред

Препоруке за унапређивање програма
<p>Тема Држава и власт:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Из седмог разреда би је требало преместити у програм осмог разреда. <p>Независно од тема:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Потребно је обезбедити савремена техничка средства за квалитетну реализацију наставног плана и програма. - Програмом је потребно предвидети повезивање са животним ситуацијама. - Програмом је потребно предвидети обавезујуће укључивање медија и локалне заједнице. - Програм би требало употпунити новим темама, а смањити број часова за 3. тему. - Предвидети реализацију студијског путовања на тему одређене наставне области (нпр. посета медијској кући). - Убацити у програм тему професионалне оријентације, пошто је у питању завршни разред. - Теме о електронским медијима убацити у програм. - Обезбедити школама средства за рад, видео-бим, лаптоп, средства за школски лист. - Више позитивних примера у медијима о положају деце. - Променити распоред часова (да предмет ГВ буде од 2. до 5. часа). - Повећати број часова (2 пута седмично). - Тема „Деца у савременом свету“ је преозбиљна, више пажње посветити теми која се односи на медије – „Медији у савременом друштву“.

Табела 1– Мишљење наставника о предностима и недостацима програма Грађанског васпитања за први разред средње школе

Тема	Предности	Недостаци
Ја, ми и други	<p>Наставник има прилику да се упозна са својим ученицима, а и ученици имају прилику да се међусобно упознају.</p> <p>Откривање и прихватање сличности и разлика, разбијање стереотипа и предрасуда.</p> <p>Неговање толеранције.</p> <p>Тема је прилагођена узрасту, свеобухватна је и занимљива.</p> <p>Лакше адаптирање на нову средину, боље упознавање, развијање самопоштовања, уважавање различитости, изграђивање личног идентитета и осећаја припадности, разбијање стереотипа и предрасуда, разбијање дискриминације, развој етичког духа и толеранције.</p> <p>Разумевање и уважавање различитости.</p> <p>Прилагођено њиховом узрасту, интересовањима и креативно.</p> <p>Ова тема је база за целу наставу Грађанског и требало би да се примењује у свим разредима.</p> <p>Тема је у функцији личног и социјалног развоја деце и младих.</p>	<p>Присутан је недостатак материјала за рад и недостатак адекватног простора.</p>
Комуникација у групи	<p>Упознавање са самопозданим реаговањем.</p> <p>Побољшање узајамне комуникације кроз активно слушање и модел неоптужујућих порука, слободно изражавање мишљења и аргументације.</p> <p>Тема је инспиративна и мотивише ученике на појачану активност, ово је незаобилазна тема за животну комуникацију.</p> <p>Учење вештина ненасилног комуницирања, активног слушања и асертивног понашања, изграђивање практичне и емоционалне интелигенције, оспособљавање за одмерено изражавање мишљења, спремност ученика за дијалог.</p> <p>Подстицање културе дијалога и разговора.</p> <p>Конструктивно решавање сукоба. Теме су добре и неопходне за обраду.</p>	<p>Присутан је недостатак материјала за рад и недостатак адекватног простора.</p> <p>Више одговара старијим разредима, нпр. четвртом разреду</p> <p>Примери у неким радионицама (наставни прилози) су превазиђени и треба их иновирати.</p>

Тема	Предности	Недостаци
Односи у групи/заједници	<p>Вежбање ненасилне комуникације.</p> <p>Сагледавање потреба обе стране које се налазе у сукобу.</p> <p>Превенција насиља кроз упознавање са врстама насиља.</p> <p>Развијање вештина за тимски и групни рад, упознавање са различитим облицима учешћа деце у разним активностима значајним за развој личности и остваривање права детета.</p> <p>Уважавање различитости, тимски рад, развијање толеранције и ненасилне комуникације, оснажује идеју превенције насиља.</p> <p>Развој кооперативности, партиципације, начина одлучивања у групи, ненасилног решавања сукоба, медијација, преузимање одговорности, развијање способности и вештина и изграђивање ставова и сазнања који воде остваривању солидарности, заједништва, разумевања, сарадње и мира.</p> <p>Значај тимског рада за појединца.</p> <p>Теме неопходне за њихов узраст и за понашање у новом периоду живота.</p>	<p>Присутан је недостатак материјала за рад и недостатак адекватног простора.</p> <p>Примери везани за целу ову тему неприлагођени су узрасту (потребни су животнији, духовитији, савременији примери).</p>

Табела 2 – Препоруке наставника за унапређивање програма Грађанског васпитања за први разред средње школе

Препоруке за унапређивање програма
<p>Независно од тема:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Осавременити примере у приручницима и променити застареле и неадекватне ситуације. - Предвидети употребу филма. - Неопходно је прилагодити програм овог и сваког разреда ученицима са сметњама у развоју. - Потребно је додати већи број актуелних тема везаних за социјалну патологију. - Обезбедити адекватан простор и услове рада. - Променити распоред часова (да предмет ГВ буде од 2. до 5. часа). - Све теме које се налазе у програму за први разред јесу веома базичне и развојне и треба их надограђивати кроз друге радионице и у старијим разредима. - Један од циљева радионице треба да буде освешћивање ученика и прилагођавање њиховим адолесцентским потребама.

Табела 1 – Мишљење наставника о предностима и недостацима програма Грађанског васпитања за други разред средње школе

Тема	Предности	Недостаци
Основни појмови	<p>Увођење деце у свет права.</p> <p>Ова тема је интересантна ученицима све до међународног документа о заштити права.</p> <p>Упознавање са дејим правима, обавезама и одговорностима, заштита права, информативни карактер.</p> <p>Упознавање са основним појмовима (права, закони).</p> <p>Учење о повезаности права и одговорности.</p>	<p>Злоупотреба сазнања о дејим правима.</p> <p>Историјат настанка Међународног документа о заштити права и Универзалне декларација о људским правима је сувопаран и неприлагођен узрасту ученика.</p> <p>Често понављање тема, промена садржаја, квалитетније радионице.</p> <p>Сувопарно (предлог радионица у приручницима).</p> <p>Неповезивање наставних јединица у оквиру самог предмета и међу предметима.</p>
Врсте права и односи међу правима	<p>Упознавање са садржајем <i>Конвенције о дејим правима</i>.</p> <p>Указивање на поштовање права.</p> <p>Упознавање са дејим правима, обавезама и одговорностима, заштита права.</p> <p>Добро да се уочи однос између права и да се не мешају жеље и права.</p> <p>Могућност укључивања конкретних примера у обраду наставних јединица.</p>	<p>Сувопаран и незанимљив садржај.</p> <p>Често понављање тема, промена садржаја, квалитетније радионице.</p> <p>Велики број права, што их збуњује.</p> <p>Задавање домаћих задатака (попут заступљености права у штампи) је непродуктивно. Будући да немају бројчане оцене, ученици не раде домаће задатке из ГВ. Засићеност темом јер су је обрађивали и у основној школи.</p>
Права и одговорности	<p>Јачање свести о личној одговорности.</p> <p>Упознавање са дејим правима, обавезама и одговорностима, заштита права.</p> <p>Права и одговорности су у нераскидивој вези.</p> <p>Конкретан утицај на понашање ученика.</p>	<p>Немогућност практичне примене.</p> <p>Скривеност правих вредности.</p> <p>Често понављање тема, промена садржаја, квалитетније радионице.</p> <p>Тежиште да буде на одговорности, појачати садржајно или са још неком радионицом.</p> <p>Живот у школи не подржава вредности које се промовишу овом темом.</p>

Тема	Предности	Недостаци
Кршење и заштита права	<p>Упознавање са начинима заштите права. Проналажење добрих примера и повезаност са стварним животом. Упознавање са дечјим правима, обавезама и одговорностима, заштита права. Упућује децу на размишљање да њихова права могу бити прекршена и да очекују санкције уколико се то деси. Јачање поверења између ученика и наставника. Препознавање кршења права – јачање свести.</p>	<p>Свест о немогућностима стварне заштите. Скривеност правих вредности. Често понављање тема, промена садржаја, квалитетније радионице. Осетљивост на оне прикривене облике кршења права. Вредности у друштву не подржавају ефекте рада у овој области.</p>
Планирање и извођење акције (у школи или локалној средини) у корист права	<p>Нема предности. Теоријски значајно. Партиципација, самоиницијатива, рад у групи, активизам. Важност укључивања појединца у друштвени и јавни живот у свим областима – јачање активизма и иницијативе. Конкретизација до тада обрађених тема.</p>	<p>Преобимна тема, незанимљива и немогућа за реализацију. Ова тема је тешко изводљива у пракси. Неиспуњена очекивања, немогућност извођења свих акција, аутизам власти је препрека за реализацију пројеката. Услови и средства за организовање акција. Нејасноћа примера и начина извођења. Немогућност реализације акције због једног часа недељно (губи се мотивација, недовољна подршка од стране других када треба изаћи из школе ради реализације). Поједини наставници ГВ немају активистички дух, те не могу постићи то ни код ученика.</p>

Табела 2 – Препоруке наставника за унапређивање програма Грађанског васпитања за други разред средње школе

Препоруке за унапређивање програма
<p>Тема 1:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Потребно је предвидети упознавање деце са Правилником школе о понашању. <p>Тема 5:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Потребно је преуредити садржаје – поједине подтеме избацити, а за поједине смањити фонд часова. <p>Независно од тема:</p> <ul style="list-style-type: none"> - За све теме треба осавременили радионице и приручнике. - Програмом је потребно предвидети употребу филмова у настави. - Предлажемо теме: родна равноправност, хуманитарно право, насиље у везама и трговина људима. - Превише је докумената из међународних конвенција и декларација, а премало примера из свакодневног живота који су применљиви и прихватљиви за ученике 2. разреда. - Потребно је прилагодити програм ученицима са сметњама у развоју. - Потребно је предвидети већи број актуелних тема везаних за социјалну патологију. - Мање права, више одговорности. - Увести нове садржаје и разрађене радионице (пример: хуманитарно право). - Увести теме о превенцији насиља (пре свега дигитално насиље), сексуалном васпитању, болестима зависности. - Обезбедити финансијска средства како би ђаци реализовали акцију коју су планирали, у складу са програмом. - Потпуно променити садржај новим радионицама, које су занимљиве за младе. - Модификовати и садржајно обогатити све области (примерима, али и теоријски), а посебно области Права и одговорности, са акцентом на индивидуалној одговорности ученика. За планирање и извођење акције предлажемо другачију концепцију и примере који су адекватнији узрасту ученика, али и условима и средствима која постоје у школама. Да би се акције реализовале, потребно је укључити много фактора, што не зависи само од предметног професора који предаје Грађанско васпитање. - Конкретизовати поједине предмете, обрађивати наставне јединице кроз анализу конкретних примера из свакодневног живота. Одабрати једну тему везану за права детета и преко ње обрадити све наставне јединице, попут трговине људима или сигурност на интернету и сл. - Недовољан фонд часова за предузимање акције, нереално због недостатка финансијске подршке, треба ученици да имају дозволу за излазак из школе, наставници морају да имају активистички дух.

Табела 1 – Мишљење наставника о предностима и недостацима програма Грађанско васпитање за трећи разред средње школе

Тема	Предности	Недостаци
Демократија и политика	<p>Развијање свести о положају, месту и улози државе и нације у региону, Европи и свету.</p> <p>Постоје добри примери.</p> <p>Усвајање вредности на којима се заснивају људска права и демократско друштво, разумевање појма демократије, усвајање механизма функционисања демократије, подела власти, упознавање начина контроле и ограничења власти – информативно.</p> <p>Интересовање ученика за демократизацију друштва.</p> <p>Информативно – битне су за развој грађанске и критичке свести.</p>	<p>Мали број часова за ову тему.</p> <p>Премало радионица на ову тему.</p> <p>Смањити број часова за ове теме, да буду маштовитије, животније и креативније радионице.</p> <p>Требало би препоручити више материјала за ову тему (видеа, филмова, текстова).</p>
Грађанин и друштво	<p>Постоје добри примери.</p> <p>Изузетно важна тема, образовни карактер.</p> <p>Заинтересованост ученика за грађанска права и њихову примену у реалном животу.</p> <p>Информативно – битне су за развој грађанске и критичке свести.</p>	<p>Радионице нису довољно креативне и не ангажују довољно ученике, незанимљивост, превелика формалност, сувопарно.</p> <p>Смањити број часова за ове теме, да буду маштовитије, животније и креативније радионице. Да се препоручи више материјала за ову тему (видеа, филмова, текстова).</p>
Грађанска и политичка права и права на грађ. иницијативу	<p>Пролазак кроз проблеме локалне заједнице ради освешћивања и покретања на грађанску иницијативу.</p> <p>Практична примена.</p> <p>Развој значаја партиципације у грађанском друштву, упознавање са суштином НВО, подстицање самоорганизовања – информативно.</p> <p>Механизми за покретање одређене грађанске иницијативе.</p> <p>Информативно – битне су за развој грађанске и критичке свести.</p>	<p>Мали број примера за формулисану грађанску иницијативу.</p> <p>Неразумевање радионица које предвиђају посету неким институцијама.</p> <p>Застарели примери, није обрађен волонтеризам, развученост, незаинтересованост ученика, сувопарно.</p> <p>Смањити број часова за ове теме, да буду маштовитије, животније и креативније радионице. Да се препоручи више материјала за ову тему (видеа, филмова, текстова).</p>

Тема	Предности	Недостаци
Планирање конкретне акције	<p>Практична примена.</p> <p>Упознавање са структуром писања и планирања акције, практична примена знања спроведених на радионицама грађанског васпитања, активизам, партиципација ученика, сарадња.</p> <p>Примена наученог у пракси.</p> <p>Информативно – битне су за развој грађанске и критичке свести.</p>	<p>Много часова је предвиђено за кораке у планирању а мало за ефекте.</p> <p>Недостају средства за реализацију акције, распоред часова као сметња за извођење акције.</p> <p>Сценарио је развучен и разводњен, делимично се преклапа са Планирањем конкретне акције у другом разреду и радионицом о формулисању грађанске иницијативе, превише понављања код ученика изазива досаду и апатију.</p> <p>Немогућност реализовања таквог плана за наше услове у школству.</p> <p>Неприменљиво, наилази се на отпор у колективу.</p>

Табела 2 – Препоруке наставника за унапређивање програма Грађанског васпитања за трећи разред средње школе

Препоруке за унапређивање програма
<p>Тема Демократија и политика:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Потребне су измене у радионицама које симулирају председничке и парламентарне изборе како би ученици схватили изборни систем у Србији (већински и пропорционални). <p>Независно од тема:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Програмом предвидети употребу филма. - Потребно је користити Европске дневнике (екологија, рециклажа, потрошач...) - Повезати теме и садржаје са активностима НВО. - Политика и демократија децу генерално не интересују јер се свакодневно сусрећу са супротностима из праксе које демантују теорију – стога треба убацити неке теме које ће деци бити занимљиве. - Поред постојећих тема које обрађује предмет ГВ ми предлагемо да се обогате, убаце теме које подстичу љубав у свим својим облицима. - Радионице су сувопарне, акције ка локалној заједници. - У многим школама не постоји адекватна подршка од управе школе за овај предмет и реализацију акција/пројеката. (Ни по закону не можемо да урадимо неке ствари у вези са овим). То доприноси да се неке активности тешко реализују.

Табела 1 – Мишљење наставника о предностима и недостацима програма Грађанско васпитање за четврти разред средње школе

Тема	Предности	Недостаци
Права и слободe	<p>Стицање знања о значају права на слободан приступ информацијама.</p> <p>Надовезује се на теме из претходних разреда о правима и обавезама.</p> <p>Упознавање са законом од кога могу имати личну и друштвену добит, упознавање са процедуром за практичну примену закона.</p> <p>Примерено узрасту ученика.</p> <p>Упознавање са новим законом (мало и одраслих познаје).</p>	<p>Недостају примери функционисања закона у пракси, потребан је филм о суштини и примени закона, треба освежити садржај радионица и прилагодити их потребама младих.</p> <p>Сурова реалност је поражавајућа.</p>
Свет информација	<p>Занимљиво, применљиво, значајно.</p> <p>Ученици се упознају са утицајем медија на све области друштвеног живота.</p> <p>Медијско описмењавање, тема је изузетно важна, развијање свести о механизмима манипулације, занимљиво је за ученике.</p> <p>Спознаја различитих техника манипулације, као и извора информација.</p> <p>Веома занимљиви садржаји, заинтересованост деце.</p>	<p>Непостојање адекватних техничких услова за извођење неких радионица.</p> <p>Непостојање атрактивних визуелних средстава (нпр. филм) за илустрацију садржаја, застарели примери, треба више говорити о културним потребама младих, о слободном времену.</p> <p>Сажети мало број часова у корист медијске писмености.</p> <p>Адекватност видео-материјала, неопремљеност учионица.</p>
Свет професионалног образовања и рада	<p>Значајно, применљиво, потребно за укључивање у свет рада.</p> <p>Ученици се припремају за оно што их очекује након завршетка средње школе.</p> <p>Учење за вештину представљања битних карактеристика приликом тражења посла, добро информише ученике.</p> <p>Корисне информације за живот.</p> <p>Занимљиво, развијају се вештине веома потребне у пракси.</p>	<p>Превише детаља, понављање, преобимна тема.</p> <p>За неке радионице је довољан мањи број часова.</p> <p>Прилагодити садржај типу школе (нпр. гимназијама прилагодити за стручно усавршавање), увести тему у трогодишње образовање, идеја је добра – проблем је креативно реализовати.</p> <p>Раскорак са реалношћу.</p> <p>Обрађује се на крају школске године.</p>

Табела 2 – Препоруке наставника за унапређивање програма Грађанског васпитања за четврти разред средње школе

Препоруке за унапређивање програма
<p>Тема 3:</p> <ul style="list-style-type: none">- Преместити је у прво полугодиште истог разреда.- Није потребна трогодишњим стручним школама. <p>Независно од тема:</p> <ul style="list-style-type: none">- У трогодишње средње стручне школе увести тему о професионалном образовању и раду, јер им је то актуелно због тражења посла.- Направити симулацију интервјуа за посао (ученици као послодавци воде разговор са ученицима кандидатима и саопштавају кога су изабрали).- Предвидети употребу филмова.- Гимназијалце припремити за стручно усавршавање, јер им је апстрактно, далеко и немотивишуће да се припремају за тражење посла.- Тему „Свет професионалног образовања и рада“ ставити у прво полугодиште, јер деца тада, и пре тога, почињу да размишљају о томе шта након завршене средње школе.- Убацити теме које се баве мирним решавањем конфликта и спречавањем насиља.- Да се у предмет ГВ уведе што више тема које обрађују реалан живот.- Обезбедити адекватан простор и услове рада (опремљен кабинет, видео-материјал).- Треба да буде више медијске писмености и знања о професионалној оријентацији.- Садржаји који се обрађују у овој години треба да буду заступљени у трећој години код ученика који похађају школе са трећим степеном образовања (јер немају прилику да обрађују те садржаје).

Табела 1 – Самопроцене наставника Грађанског васпитања у другом циклусу основне школе о степену развијености компетенција на нивоу описа понашања

Описи компетенције 1 <i>Наставник разуме природу и сврху ОДГД и ГВ.</i>		%				
		Треба ми много помоћи	Треба ми помоћи	Компетентан сам	Веома сам компетентан	Без одговора
1.	Разумем сврху ОДГД у друштвеном и школском контексту.	1,1	26,3	60,0	12,6	0,0
2.	Разумем концепт, основне принципе и вредности ОДГД .	0,0	15,8	63,2	21,1	0,0
3.	Сагледавам ГВ као важан елемент ОДГД.	1,1	11,6	58,9	28,4	0,0
4.	Разумем и прихватам циљеве ГВ.	0,0	12,6	52,6	33,7	1,1
5.	Разумем постизање исхода ГВ као развојни процес.	0,0	14,7	65,3	15,8	4,2
6.	Прихватам сопствену улогу и одговорност за остваривање исхода ГВ.	1,1	16,8	49,5	31,6	1,1
Описи компетенције 2а <i>Наставник разуме садржаје ОДГД и предмета ГВ.</i>		Треба ми много помоћи	Треба ми помоћи	Компетентан сам	Веома сам компетентан	Без одговора
7.	Разумем сложеност појмова и садржаја ОДГД и неопходност интердисциплинарног и проблемског приступа за њихово разумевање.	0,0	29,5	57,9	12,6	0,0
8.	Познајем социјалне, политичке, културне и економске димензије демократског грађанства.	1,1	25,3	49,5	23,2	1,1

9.	Разумем повезаност садржаја, циљева и исхода и начина на који се они реализују.	1,1	20,0	68,4	10,5	0,0
Описи компетенције 26						
<i>Наставник је педагошко-методички оспособљен да планира, организује, реализује, прати и вреднује наставу ГВ.</i>		Треба ми много помоћи	Треба ми помоћи	Компетентан сам	Веома сам компетентан	Без одговора
10.	Планирам наставу тако да су њени циљеви, методе и садржаји међусобно усклађени и доприносе остваривању исхода ГВ.	0,0	20,0	61,1	17,9	1,1
11.	Познајем везу садржаја ГВ са садржајима других наставних предмета и разуме специфичности ГВ.	0,0	20,0	50,5	29,5	0,0
12.	Покрећем активности из области ОДГД у којима ученици могу активно да партиципирају (настава, пројекти, сарадња са локалном заједницом, ученички парламент).	2,1	34,7	42,1	17,9	3,2
13.	Личним примером показујем да поштујем принципе и вредности ГВ.	0,0	4,2	47,4	47,4	1,1
14.	Планирам наставу полазећи од програма и исхода ГВ уз уважавање потреба конкретних ученика и реалног контекста.	0,0	17,9	56,8	25,3	0,0
15.	Користим активне, интерактивне и кооперативне стратегије учења и подучавања.	0,0	18,9	61,1	18,9	1,1
16.	У настави обезбеђујем услове за разматрање осетљивих и контроверзних друштвених тема.	0,0	27,4	56,8	14,7	1,1
17.	Обликујем и водим дискусију о темама релевантним за ОДГД уз поштовање саговорника, уважавање и прихватање разлика.	0,0	4,2	52,6	41,1	2,1
18.	Користим различите изворе информација у настави значајне за садржаје ОДГД и моделујем критички однос према њима.	0,0	9,5	58,9	30,5	1,1
19.	Вреднујем активности и постигнућа ученика у функцији њиховог напредовања у остваривању исхода ГВ.	2,1	13,7	60,0	22,1	2,1
20.	Стварањем услове и оспособљавам ученике да прате сопствено напредовање у постизању исхода ГВ.	0,0	24,2	61,1	13,7	1,1
21.	Способан сам да решавам различите ситуације из педагошке праксе на конструктиван начин самостално и у сарадњи с другима.	0,0	11,6	67,4	20,0	1,1

Описи компетенције 2ц <i>Наставник се професионално развија у области ОДГД.</i>		Треба ми много помоћи	Треба ми помоћи	Компетентан сам	Веома сам компетентан	Без одговора
22.	Евалуирам наставни процес, напредовање ученика и сопствени рад ради унапређивања наставе.	0,0	14,7	69,5	14,7	1,1
23.	Пратим актуелна дешавања и нову литературу у области ОДГД и ГВ.	4,2	40,0	42,1	10,5	3,2
24.	Похађам семинаре за стручно усавршавање у области ОДГД и ГВ.	4,2	28,4	45,3	21,1	1,1
25.	Размењујем искуства са колегама у сврху унапређивања ГВ.	3,2	9,5	65,3	20,0	2,1
Описи компетенције 3 <i>Наставник утиче на етос школе промовишући принципе и вредности ОДГД.</i>		Треба ми много помоћи	Треба ми помоћи	Компетентан сам	Веома сам компетентан	Без одговора
26.	Доприносим атмосфери међусобног поштовања и поверења у односима између учесника школског живота.	0,0	0,0	53,7	45,3	1,1
27.	Сараднички радим са колегама у школи и одговарајућим партнерима из заједнице како би обезбедио могућности да се ученици ангажују на актуелним питањима грађанског живота.	2,1	16,8	55,8	24,2	1,1
28.	Доприносим решавању проблема у школи на демократски и конструктиван начин.	0,0	11,6	54,7	32,6	1,1
29.	Доприносим демократском одлучивању у школи.	1,1	12,6	51,6	33,7	1,1

Табела 1 – Самопроцене наставника Грађанског васпитања у средњој школи о степену развијености компетенција на нивоу описа понашања

Описи компетенције 1 <i>Наставник разуме природу и сврху ОДГД и ГВ.</i>		%				
		Треба ми много помоћи	Треба ми помоћи	Компетентан сам	Веома сам компетентан	Без одговора
1.	Разумем сврху ОДГД у друштвеном и школском контексту.	0,0	8,2	41,0	49,2	1,6
2.	Разумем концепт, основне принципе и вредности ОДГД .	0,0	4,9	36,1	55,7	3,3
3.	Сагледавам ГВ као важан елемент ОДГД.	0,0	6,6	31,1	59,0	3,3
4.	Разумем и прихватам циљеве ГВ.	0,0	0,0	37,7	60,7	1,6
5.	Разумем постизање исхода ГВ као развојни процес.	0,0	3,3	34,4	60,7	1,6
6.	Прихватам сопствену улогу и одговорност за остваривање исхода ГВ.	0,0	11,5	41,0	45,9	1,6
Описи компетенције 2а <i>Наставник разуме садржаје ОДГД и предмета ГВ.</i>		Треба ми много помоћи	Треба ми помоћи	Компетентан сам	Веома сам компетентан	Без одговора
7.	Разумем сложеност појмова и садржаја ОДГД и неопходност интердисциплинарног и проблемског приступа за њихово разумевање.	0,0	11,5	45,9	41,0	1,6

8.	Познајем социјалне, политичке, културне и економске димензије демократског грађанства.	0,0	4,9	39,3	54,1	1,6
9.	Разумем повезаност садржаја, циљева и исхода и начина на који се они реализују.	0,0	8,2	47,5	37,7	6,6
Описи компетенције 2б						
<i>Наставник је педагошко-методички оспособљен да планира, организује, реализује, прати и вреднује наставу ГВ.</i>		Треба ми много помоћи	Треба ми помоћи	Компетентан сам	Веома сам компетентан	Без одговора
10.	Планирам наставу тако да су њени циљеви, методе и садржаји међусобно усклађени и доприносе остваривању исхода ГВ.	0,0	4,9	44,3	49,2	1,6
11.	Познајем везу садржаја ГВ са садржајима других наставних предмета и разумем специфичности ГВ.	0,0	9,8	31,1	57,4	1,6
12.	Покрећем активности из области ОДГД у којима ученици могу активно да партиципирају (настава, пројекти, сарадња са локалном заједницом, ученички парламент).	0,0	27,9	21,3	50,8	0,0
13.	Личним примером показујем да поштујем принципе и вредности ГВ.	0,0	1,6	23,0	75,4	0,0
14.	Планирам наставу полазећи од програма и исхода ГВ уз уважавање потреба конкретних ученика и реалног контекста.	0,0	9,8	41,0	49,2	0,0
15.	Користим активне, интерактивне и кооперативне стратегије учења и подучавања.	0,0	18,0	44,3	36,1	1,6
16.	У настави обезбеђујем услове за разматрање осетљивих и контроверзних друштвених тема.	4,9	11,5	44,3	37,7	1,6
17.	Обликујем и водим дискусију о темама релевантним за ОДГД уз поштовање саговорника, уважавање и прихватање разлика.	0,0	8,2	41,0	47,5	3,3
18.	Користим различите изворе информација у настави значајне за садржаје ОДГД и моделујем критички однос према њима.	0,0	9,8	44,3	42,6	3,3
19.	Вреднујем активности и постигнућа ученика у функцији њиховог напредовања у остваривању исхода ГВ.	0,0	11,5	49,2	37,7	1,6
20.	Стварам услове и оспособљавам ученике да прате сопствено напредовање у постизању исхода ГВ.	0,0	18,0	50,8	29,5	1,6
21.	Способан сам да решавам различите ситуације из педагошке праксе на конструктиван начин, самостално и у сарадњи с другима.	1,6	8,2	36,1	50,8	3,3

Описи компетенције 2ц <i>Наставник се професионално развија у области ОДГД.</i>		Треба ми много помоћи	Треба ми помоћи	Компетентан сам	Веома сам компетентан	Без одговора
22.	Евалуирам наставни процес, напредовање ученика и сопствени рад ради унапређивања наставе.	1,6	11,5	57,4	27,9	1,6
23.	Пратим актуелна дешавања и нову литературу у области ОДГД и ГВ.	0,0	11,5	47,5	37,7	3,3
24.	Похађам семинаре за стручно усавршавање у области ОДГД и ГВ.	3,3	6,6	24,6	60,7	4,9
25.	Размењујем искуства са колегама у сврху унапређивања ГВ.	0,0	8,2	31,1	57,4	3,3
Описи компетенције 3 <i>Наставник утиче на етос школе промовишући принципе и вредности ОДГД.</i>		Треба ми много помоћи	Треба ми помоћи	Компетентан сам	Веома сам компетентан	Без одговора
26.	Доприносим атмосфери међусобног поштовања и поверења у односима између учесника школског живота.	0,0	4,9	27,9	65,6	1,6
27.	Сараднички радим са колегама у школи и одговарајућим партнерима из заједнице како би обезбедио могућности да се ученици ангажују на актуелним питањима грађанског живота.	0,0	19,7	24,6	54,1	1,6
28.	Доприносим решавању проблема у школи на демократски и конструктиван начин.	1,6	8,2	32,8	55,7	1,6
29.	Доприносим демократском одлучивању у школи.	1,6	8,2	34,4	54,1	1,6

Табела 1 – Процене ученика основне школе – дескриптивни статистички показатељи скале

Тврдње	N	Min	Max	AS	SD
Оно што се учи на часовима грађанског васпитања је занимљиво.	209	1	4	3,67	0,64
Оно што се учи на часовима грађанског васпитања није тешко за већину ученика.	209	1	4	3,73	0,62
Оно што учим из овог предмета могу да применим у свакодневном животу.	209	1	4	3,71	0,62
Начин на који наставник грађанског васпитања држи час је интересантан.	209	1	4	3,70	0,59
На часовима грађанског васпитања сваки ученик има прилику да активно учествује.	208	1	4	3,84	0,46
Начин рада на часовима грађанског васпитања ми је занимљивији него на већини других часова.	209	1	4	3,34	0,86
Оно што се учи на часовима грађанског васпитања треба да буде обавезно за све ученике.	208	1	4	3,04	1,03
У школи имамо одговарајуће услове за извођење активности у настави грађанског васпитања.	208	1	4	3,27	0,93
У оквиру часа грађанског васпитања успевамо да завршимо све започете активности.	208	1	4	3,49	0,73
Оно што учимо из грађанског васпитања позитивно утиче на понашање ученика и на њихове ставове.	209	1	4	3,58	0,74

Табела 2 – Процене ученика средње школе – дескриптивни статистички показатељи скале

Трдње	N	Min	Max	AS	SD
Оно што се учи на часовима грађанског васпитања је занимљиво.	120	2	4	3,12	0,72
Оно што се учи на часовима грађанског васпитања није тешко за већину ученика.	120	1	4	3,79	0,56
Оно што учим из овог предмета могу да применим у свакодневном животу.	120	1	4	3,40	0,79
Начин на који наставник грађанског васпитања држи час је интересантан.	120	1	4	3,29	0,80
На часовима грађанског васпитања сваки ученик има прилику да активно учествује.	120	1	4	3,80	0,48
Начин рада на часовима грађанског васпитања ми је занимљивији него на већини других часова.	120	1	4	2,88	0,87
Оно што се учи на часовима грађанског васпитања треба да буде обавезно за све ученике.	120	1	4	2,45	0,94
У школи имамо одговарајуће услове за извођење активности у настави грађанског васпитања.	119	1	4	2,82	1,03
У оквиру часа грађанског васпитања успевамо да завршимо све започете активности.	120	1	4	3,07	0,83
Оно што учимо из грађанског васпитања позитивно утиче на понашање ученика и на њихове ставове.	120	1	4	3,21	0,83

Резултати фокус групе за ученике средње школе

Учесници: ученици Друге економске школе из Београда, 21 ученик (15 девојчица и 6 дечака) од првог до трећег разреда средње школе. Водитељ је била Мелита Ранђеловић, наставница Грађанског васпитања.

Продукти дискусије:

1. Доминантне активности на часовима ГВ су: гледање документарног филма са дискусијом након тога, дебата на задату тему и дискусија о неком актуелном догађају у друштву или школи.

2. Као позитивне одлике наставе ГВ или оно што им се највише свиђа ученици наводе следеће: комуникација; прилика да се слободно изрази мишљење; активности које се реализују изван школе (као пример наводе фестивал Слободна зона, трибине у Дому омладине и Дечјем културном центру; Канцеларију за младе); дискусије које воде након гледања филма; групни рад; рад на задацима; глума на часу; занимљиве теме (електронско насиље, трговина људима, права деце, положај деце у свету, гласине, стереотипи); израда плаката, флајера, промотивног материјала.

3. Када су упоређивали часове Грађанског васпитања са осталим часовима, ученици су изнели мишљење да се ови часови разликују од осталих предмета по томе што су опуштенији. Наиме, ученици немају притисак да морају да се укључе у рад на часу и немају страх од оцене. Уједно су истакли да непостојање оцене често доводи до тога да се један број ученика из одељења никада не укључује у рад или чак омета рад остатка одељења. По мишљењу ученика, наставник ГВ нема механизам да изађе на крај с тим ученицима, за разлику од осталих предмета где се ученици контролишу јер постоји страх од лоше оцене. Такође, ученици истичу могућност ученика да предложи тему за наредни час и спремност наставника да то прихвати.

4. Када су разговарали о квалитету конкретних програма Грађанског васпитања за одређени разред, ученици су издвојили и најзанимљивије теме и дали су образложења:

– **У првом разреду:** стереотипи, предрасуде, гласине, дебата, сајбер насиље. Ученици су рекли да су им ове теме биле занимљиве јер су обрађене на занимљив начин (кроз играње улога, игру, гледали су филмове/видео-материјале). Такође су истакли да су све теме веома значајне за живот и да су о њима много на часовима сазнали и научили.

– **У другом разреду:** људска и дечја права, људске вредности, одговорности и обавезе, права и правила у школи. Ученици су истакли да су све набројане теме значајне за свакодневни живот и да је зато неопходно да се те теме и обрађују. Истакли су да су филмови које су гледали на часовима ове теме учинили занимљивијим и јаснијим за већину ученика.

– **У трећем разреду:** цивилно друштво, грађански активизам, посета Канцеларији за младе и невладиној организацији АСТРА, Европски покрет у Србији. Ученици су истакли да су ово теме које су обрађивали на занимљив начин (ишли су у посету

институцијама и организацијама и кроз те активности добили су много корисних и употребљивих информација).

5. Током дискусије о квалитету тема у предмету Грађанско васпитање, од ученика су добијена корисна запажања, која се могу искористити за унапређивање програма и рада наставника:

- Тема Сајбер насиље је најзанимљивија. Актуелна је јер се ова врста насиља све чешће догађа у њиховој генерацији.
- Истакли су да гледање филма „Насиље XXI века“, који су снимили њихови вршњаци из школе, ову тему на занимљив начин обрађује. Једна група ученика је издвојила и аустралијски филм „Тегд“, који су гледали у склопу ове теме. Гледање филмова тему електронског насиља учинило је јаснијом и занимљивијом.
- Тема дечјих и људских права је важна и занимљива, али јој се посвећује превише часова. Добила је на занимљивости и значају кроз гледање документарних филмова. На овај начин су им теме кршења дечјих и људских права приближене и учињене јаснијим и занимљивијим.
- У теми Цивилно друштво и грађански активизам већина ученика се по први пут упознала са улогом цивилног друштва и начином његовог деловања и могућностима коришћења њихових услуга и укључивања у рад. Један број ученика тему о грађанском активизму сматра занимљивом, јер указује на улогу грађанина у заједници и како грађани могу да се изборе за своје интересе.

6. У односу на корисност конкретних тема за свакодневни живот ученици су издвојили следеће теме:

- Први разред: гласине, стереотипи, предрасуде, решавање сукоба, сајбер насиље.
- Други разред: дечја и људска права, заштита права, механизми и начини остваривања права али и механизми, органи и институције којима се могу обратити у случају кршења права.
- Трећи разред: цивилно друштво, грађански активизам, посета Канцеларији за младе и општини Вождовац, упознавање са службама и начином рада и услугама које могу од њих да добију.

7. Предлог ученика је да се програм Грађанског васпитања у средњој школи прошири темама Европска унија и трговина људима.

8. Када је у питању квалитет рада наставника, велика већина ученика даје позитивне коментаре, који се највише односе на ангажовање и труд наставника, добру комуникацију са ученицима, стручност наставника, напоре да теме и садржаје учине занимљивијим.

